

הטענות בעד חינוך לחיי נישואין

מאת סוזן ברט, מייסדת

העמותה הישראלית

"ביחד באושר"

תקציר מנהלים

אנו עדים לסימנים גוברים של סכסוכים בקרב בני זוג בישראל, עם שיעורי גירושין גוברים, המשפיעים לרעה על חייהם של זוגות וילדיהם, ועל החברה הישראלית בכללותה.

מסמך זה דן בתוצרי הלוואי של כשלון הנישואין וחוסר יציבות משפחתית, ביניהם ירידה בבריאות הפיזית, הנפשית והרגשית של זוגות גרושים וילדיהם, ירידה ברמות הלמידה של ילדי גרושים, ירידה בפריון העבודה, עליה במספר הילדים החיים ללא אב, והוצאות גוברות של שירותי הרווחה המעניקים סיוע למשפחות שבורות.

גורמים אלה הועלו בערב עיון שהתקיים בנובמבר 2017 בכנסת, על חינוך לחיי נישואין, בו דיברו מספר חברי כנסת על החשיבות שבטיפול בנושאים עדכניים אלה.

הדאגות שהועלו לדיון: ירידה בשיעורי הנישואין וחוסר יציבות זוגית בארץ משקפים שיעורים דומים הקיימים במדינות המערב. הערכת העלויות מוצגת בגין גורמים אלה, המייצגים עול חברתי משמעותי, עם השפעה מסיבית על קופת המדינה.

אנו מציגים את הגורמים לגירושין, כששלושת הגורמים המשמעותיים ביותר הם: העדר מחויבות, בגידה, וקונפליקט רב מדי. מאחר וגירושין מהווים אי עמידה בערכים היהודיים של משפחה איתנה ויש בהם השפעה שלילית על רווחת המשפחה והקהילה, אנו מציגים את החשיבות של התמודדות עם נטיות שליליות אלה לפני שנאבד לגמרי את המשפחה היהודית.

אמצעים להתמודדות עם דאגות אלה: חינוך לחיי נישואין מציג אמצעי חשוב למניעת גירושין, במיוחד תכנית החינוך לקדם נישואין המגיעה לזוגות עוד לפני שהבעיות הופכות לחלק בלתי נפרד מחייהם. תכניות החינוך לקדם נישואין מועברות לקבוצות קטנות של זוגות במערכת לימודים קבועה מראש, המסייעת להם במספר דרכים, ביניהן:

- הגברת הסיכוי שלבני הזוג יהיה קשר מאושר ויציב באמצעות הוראת מיומנויות ועקרונות שמחקרים מצאו שהינם קשורים לנישואין מאושרים;
- מתן אפשרות לזוגות להאט את הקצב, לחשוב ולדבר על הנישואין לפני החופה;
- היכרות עם מוסדות נוספים בקהילה המתמודדים עם בעיות הורות ומשפחה שעלולות להתפתח בשלב מאוחר יותר.

מסמך זה חוקר את ההשקעה בחינוך לחיי נישואין במדינות אחרות, כולל באוסטרליה, בממלכה המאוחדת ובארה"ב. הערכת ההחזר על ההשקעה מתכניות אלה נעה בין 1:4 ועד לסכומים העולים על 1:1200. להחזרים מעין אלה יש יתרונות מיידיים, בנוסף ליתרונות המשפיעים על כל הדורות.

המודל המוצע לישראל: מסמך זה מציג מודל להרחבת ההשפעה הארצית של חינוך לחיי נישואין בארץ. המודל, אשר פותח בידי "ביחד באושר" מציג:

- מרכז לאומי לקידום, לתמיכה ולתכנון יוזמות בחינוך לחיי משפחה;
- העלאת המודעות בנוגע לחשיבות של חינוך לחיי משפחה כתחום מעורבות חשוב לזוגות וכאמצעי לחיזוק משפחות ולרווחת קהילות;

- הגשת בקשות למימון ממשלתי של תכניות חינוך לחיי משפחה;
- ארגון פורומים חינוכיים;
- הגברת ההשתתפות בסדנאות בחינוך לחיי משפחה;
- עריכת סדנאות מתכנית ה- PREP וה- IPREP הפועלות בארץ ושיעילותן הוכחה בעדות מחקרית מספקת כמשפרת מיומנויות וטכניקות חינוכיות לתקשורת ולפתרון בעיות אצל זוגות.

ב- 8 בנובמבר, 2017 אירחה הכנסת ערב עיון משותף של ח"כ יהודה גליק והעמותה "ביחד באושר" כדי לדון בחינוך לחיי נישואין כמרכיב חוקי אפשרי של הנישואין בארץ. חברי הכנסת הביעו את התלהבותם. ח"כ יהודה גליק שכנע את השרה גילה גמליאל להקדיש סכום של 2 מיליון ₪ מתקציב משרדה עבור תכנית שתציע תמריצים לזוגות צעירים לרכוש לעצמם את הכלים הדרושים להצלחתם כזוג.

במסמך זה נציג תקציב לתכנית החינוך לחיי משפחה, בנוסף למשאבים נוספים בתחום זה אשר מהווים מקור חיוני וחסכוני להרמוניה וליציבות משפחתית.

הקדמה

החברה הישראלית מאופיינת מזה זמן רב בקהילות יציבות המורכבות ממשפחות שבהן ההורים חיים בהרמוניה וילדיהם קוצרים את הפירות של חיים במשפחה יציבה. אך בשנים האחרונות גוברים סימנים של מתיחות, עם השפעות בעלות פוטנציאל הרסני בכל שכבות האוכלוסייה. במסמך זה נדון במהותם של שינויים אלה ובהשפעות השליליות שעלולות להיות להן על משפחות, קהילות – ועל החברה הישראלית בכללותה.

אנו מציגים את ההשפעות של חוסר-יציבות זוגית על החברה הישראלית, בגלל שעליה מעין זו משפיעה על גורמים חברתיים רבים אחרים, וביחד יש להם השפעה מצטברת רחבה:

- קיים קשר בין שיעורי גירושין גוברים לבין ירידה משמעותית בבריאות הפיזית, הנפשית והרגשית של זוגות גרושים ושל ילדיהם;
- קיים קשר בין שיעורי גירושין גוברים לבין ירידה משמעותית ברמות ההשכלה הנרכשת של ילדי הגרושים, הגורם להשפעה ארוכת-טווח על יכולת הפרנסה וההתמקצעות שלהם;
- קיים קשר בין שיעורי גירושין גוברים לבין ירידה משמעותית בתפוקה במקום העבודה, המשפיע על הרווחה המקצועית והכלכלה הלאומית;
- קיים קשר בין שיעורי גירושין גוברים לבין עליה משמעותית בהוצאות של שירותי הרווחה הנדרשים בידי משפחות גרושות. לשיעורים אלה יש גם השפעה משמעותית על משאבים ציבוריים, ברמה המקומית והארצית.

כפי שנציג בהמשך, קיימת כבר עליה מדאיגה מאוד בחוסר היציבות הזוגית בישראל ואנו חשים כי חשוב ביותר כבר עכשיו להעלות נושאים אלה על סדר היום כדי למגר מצב זה מן השורש לפני שנגיע לתוצאות הרת-אסון בכל שכבות האוכלוסייה. אנו בטוחים כי ניתן למנוע מצבים של חוסר יציבות זוגית ומשפחתית ולהתמודד עמם ללא עלות מיותרת לחברה.

לבסוף, מסמך זה יציג גישה שאנו מאמינים כי סייעה רבות לזוגות ליצור ולקיים נישואין בריאים ולחזק את אחד היסודות החיוניים של החברה הישראלית.

גישה זו הייתה הנושא של ערב העיון ההסטורי שהתקיים בכנסת על "חינוך לחיי נישואין בישראל מציל נישואין באמצעות חינוך קדם נישואין", אשר נערך במשותף על ידי העמותה "ביחד באושר" וח"כ יהודה גליק ב-8 בנובמבר, 2017 (להלן: הסמינר בכנסת בנושא חינוך לחיי נישואין)¹ **עניין מיוחד ניתן למחויבותה של השרה גילה גמליאל, בעידודו של ח"כ יהודה גליק, להקדיש 2 מיליון ₪ מתוך התקציב של משרדה עבור יוזמות בתחום החינוך לחיי נישואין.** פרק נפרד במסמך זה מוקדש לערב העיון בכנסת וליוזמת המימון.

¹ <https://www.israelnationalnews.com/News/News.aspx/237786>

מגמות עדכניות מדאייגות במדינת ישראל

מגמות בחיי נישואין

קיימות ארבע מגמות במבנה המשפחה העכשווית במדינת ישראל בעלות השפעה מכרעת:

1. עליה במספר המשפחות החד-הוריות;
2. עליה במספר המשפחות שבהן האם החד-הורית לא נישאה מעולם;
3. עליה במספר המגורים המשותפים וירידה במספר הזוגות הנישאים;
4. עליה במספר מקרי הגירושין.

לפי דו"ח הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה אשר פורסם בספטמבר 2018², בשנת 2016 היו בארץ 11,748 משפחות חד-הוריות יהודיות, בהשוואה ל- 7,765 בשנת 1996. עליה זו של 66% בעשור האחרון מייצגת שינוי חברתי משמעותי ביותר.

באותה העת, מספר האמהות שלא נישאו מעולם גם נמצא בעליה³, וזאת מאמצע שנות התשעים של המאה הקודמת. כיום, 11% מהמשפחות עם ילדים עד גיל 17 הן משפחות חד-הוריות (123,000 משפחות), כאשר ב- 90% מאלה האישה עומדת בראש המשפחה⁴. כ- 19% מהאמהות החד-הוריות לא נישאו מעולם, בהשוואה ל- 14% לפני עשור, שזו עליה של 73% בתקופה זו. בשנת 2007, דו"ח של המוסד לביטוח לאומי הצביע על כך ש- 7% מהמשפחות בארץ הן משפחות חד-הוריות, נתון הממקם את מדינת ישראל במקום החמישי בעולם בנושא זה והמצביע על כך שמספר זה הוא כפול בסטטיסטיקת החד-הוריות⁵ בארץ ב- 13 השנים שקדמו לכך. גם שיעורי הנישואין יורדים, חלקית בגלל עליה במספרי המגורים המשותפים. לפי הנתונים⁶ של המשרד לענייני דת, בשלוש השנים האחרונות חלה ירידה של 7% במספר הזוגות היהודיים שנישאו דרך הרבנות בארץ.

בהתאם לכך, מספר הזוגות הלא-נישאים⁷ בארץ עלה בכמעט שליש בשנים האחרונות. מתוך נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה נמצא כי בין השנים 2012 עד 2014, השנה האחרונה עליה יש נתונים, מספר הזוגות החיים המשותף קפץ ב- 28% מ- 69,000 ל- 88,000.

בנוגע למספר מקרי הגירושין, סוזן ברט, מייסדת "ביחד באושר"⁸, ציינה בדברי הפתיחה שלה בערב העיון בכנסת בנושא חינוך לחיי נישואין, כי בשנת 2016 היו 10,841 זוגות גרושים בארץ, עליה של 1.8% בשנה, מספר המייצג עליה של 5.5% משנת 2012, כאשר היו 10,283 מקרי גירושין. כיום ירושלים היא בירת הגירושין, עם 754 מקרים, כאשר תל אביב עוקבת אחריה במקום קרוב עם 701 מקרים.

² <https://www.cbs.gov.il>

³ <https://www.cbs.gov.il/he/pages/default.aspx>

⁴ Feb. 13, 2018. Family Day Media Release: Central Bureau of Statistics in Israel.

⁵ <https://www.ynetnews.com/articles/0,7340,L-3455633,00.html>

⁶ <https://www.jpost.com/Israel-News/Recent-trend-shows-Jewish-marriage-on-the-wane-in-Israel-540140>

⁷ <https://forward.com/news/israel/348803/why-far-more-unmarried-israeli-couples-are-living-together/>

⁸ <https://www.jpost.com/Israel-News/NGO-asks-Knesset-to-require-couples-to-take-classes-before-getting-married-513749>

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה מציגה סכום מעט שונה לשנת 2016 (11,748), למרות שהיא מדווחת על עליה דומה מ-9,767 בשנת 2015⁹.

בדומה לכך, הפרופ' הווארד ג'. מארקמן¹⁰, הנחשב לאבי החינוך לחיי נישואין, אישר בדבריו בערב העיון בכנסת בנושא חינוך לחיי נישואין (בנושא: "מדוע חינוך לחיי נישואין הוא המפתח לעתיד והוא כדאי מבחינה כלכלית") את הסטטיסטיקה בדבר שיעורי הגירושין הגוברים בישראל, המתקרבים למספר שבארה"ב, עם סיכון של 26-27% לכלל הזוגות הישראליים בשנת 2011 (2006-2011) כי מספרים אלה ידביקו את השיעורים שבאיחוד האירופאי במהלך אותה תקופה¹¹.

המגמה בסטטיסטיקה זו ברורה מאוד וגורמת לעגמת נפש רבה. בנוסף לכך, ללא מעורבות אפקטיבית, נוכל לצפות כי מספרים אלה ימשיכו לעלות בשנים הקרובות. סביר להניח שיהיו כאלה שיטענו ששינויים אלה רק משקפים שינויים דומים במקומות אחרים בעולם ושאינן להם השלכות חברתיות משמעותיות, אך קיימים לכך מספר מוצרי-לוואי חברתיים הרסניים ויקרים בהם נדון במסמך זה.

חשוב לציין והנושא ידוע בקרב אנשי המקצוע בתחום החינוך לחיי נישואין כי בנסיבות מסוימות, גירושין הם אפשרות חשובה ונחוצה, ובמיוחד במקרים של התעללות גירושין הינם התוצאה הטובה ביותר. ברמה לאומית, המטרה היא לסייע למספר רב ככל האפשר של זוגות ליצור ולקיים זוגיות בריאה ומשפחה יציבה.

⁹ נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה שפורסמו ב-4 בספטמבר, 2018, בנושא "נישואין, גירושין, לידות חיות, פטירות, התרבות טבעית, פטירת תינוקות ולידות שקטות, לפי דת.

¹⁰ <http://iaals.du.edu/profile/howard-Markman>

¹¹ הווארד ג'. מארקמן הוא פרופסור ומנהל במשותף של המרכז ללימודי נישואין ומשפחה באוניברסיטת דנור (קולורדו, ארה"ב). הוא משמש כנשיא ה- PREP בע"מ (תכנית חינוכית למניעה וליצירת קשרים בינאישיים). הוא נשא דברים בשני הכנסים של עמותת "ביחד באושר" (הכנס הבינלאומי הראשון לחינוך לחיי נישואין, שהתקיים בארץ ב-17 במאי, 2011, ובסמינר בכנסת בנושא חינוך לחיי נישואין, שנערך בכנס גם בהנחייתו של ח"כ יהודה גליק).

ההשלכות הכלכליות של גירושין

לפי דו"ח העוני האלטרנטיבי לשנת 2018 של ארגון "לתת"¹², כ- 2.3 מיליון ישראלים, כולל למעלה ממיליון ילדים¹³ (כ- 26.5% מהאוכלוסייה הכללית) חיים מתחת לקו העוני. מספרים אלה כוללים משפחות חד-הוריות שמספרם הוא גבוה¹⁴, גם אם הן עובדות במשרה מלאה ויש להן רק ילד אחד. לפי הדו"ח השנתי של המוסד לביטוח לאומי על עוני ופערים חברתיים לשנת 2016¹⁵, אם חד-הורית עם ילד אחד תחיה בעוני גם במקרה שהיא עובדת במשרה מלאה בשכר מינימום. אותו הדו"ח מציין כי בקרב משפחות חד-הוריות, מספר מקרי העוני עלה בצורה חדה מ- 21.7% בשנת 2015 ל- 26% בשנת 2016 (עליה של כמעט 20%) והיחס של משפחות חד-הוריות באוכלוסייה העניה עלה בכ- 33%.

לפי המועצה לשלום הילד¹⁶, 24% מהילדים במשפחות חד-הוריות חיים מתחת לקו העוני. מענקי הביטוח הלאומי הקלו על מצב זה עבור 36% מהמשפחות הללו.

מחקר אשר נערך בארץ¹⁷ בידי Lewin and Stier מצא שלגירושין יש השלכות שליליות רבות יותר על נשים מאשר על גברים:

"לנשים גרושות יש נטייה רבה יותר מקבוצות חברתיות אחרות להיות עניות: כ- 23% מהגרושות הטרויות וה- 25% מהגרושות הותיקות חיות בבתיים עם הכנסה נמוכה לנפש, לעומת 6% מקרב הגרושים הטריים ו- 10% מהגרושים הותיקים."

בנוסף לכך, אמהות גרושות בישראל עובדות שעות רבות יותר ומרוויחות פחות מנשים נשואות¹⁸. למשל, נשים גרושות עם ילד אחד עובדות בממוצע 38.8 שעות בשבוע ומרוויחות ממוצע של 50.8 ₪ לשעה, ואילו נשים נשואות עם ילד אחד עובדות בממוצע 36.6 שעות בשבוע ומרוויחות 52.7 ₪ לשעה. מספרים אלה מציגים רווחים לנשים נשואות גם בתחום ההכנסה וגם בתחום השעות הפנויות שלהן. סיבה אחת לפער הזה הוא הלחץ הכלכלי על נשים גרושות לעבוד בעבודות עם משכורות והטבות נמוכות יותר, לפעמים תוצאה בלתי נמנעת מההישגים החינוכיים הנמוכים יותר שלהן.

הוצאות ממשלתיות הנובעות ממצב העוני

אחד הסוכנויות הממשלתיות האחראיות להתמודדות עם מצב העוני בקרב משפחות חד-הוריות הוא משרד העבודה והרווחה החברתית, שתקציבו, לפי "דו"ח מצב המדינה: חברה, כלכלה ומדיניות 2017", שפורסם בידי משרד העבודה והרווחה החברתית, הצביע על "עליה משמעותית" בעשור האחרון, והגיע עד 5.5 מיליארד ₪ בשנת 2014. נתון זה מייצג עליה משמעותית מהסכום של 2 מיליארד ₪ עליו הצביע הח"כ מיכאל מלכיאלי, עבור משפחות חד-הוריות, שרובן היו גרושות¹⁹.

¹² <https://www.jpost.com/Israel-News/Start-up-Nations-underbelly-Israels-child-poverty-rate-tops-OECD-states-560331>

¹³ 13 בדצמבר, 2018.

¹⁴ https://brookdale.jdc.org.il/wp-content/uploads/2018/02/Facts_and_Figures_Poverty_in_Israel_2018.pdf

¹⁵ https://www.btl.gov.il/English%20Homepage/Publications/Poverty_Report/Documents/oni2016-e.pdf

¹⁶ <https://www.children.org.il/wp-content/uploads/2019/01/%D7%9C%D7%A7%D7%98-1.7.19.pdf>

¹⁷ <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1040260818300030?via%3Dihub>

¹⁸ <http://www.macro.org.il/images/upload/items/33231091121240.pdf>

¹⁹ נתון שצוטט בידי הח"כ מיכאל מלכיאלי (ח"כ מטעם ש"ס) בדבריו בסמינר בכנסת בנושא חינוך לחיי נישואין.

ההוצאות הממשלתיות עבור נושאים חברתיים ממשיכות לעלות וניתן לייחס סטטיסטיקה זו לפירוק המשפחה, בנוסף לגורמים אחרים²⁰:

- בריאות: מ- 10.4% בשנת 1995 ל- 13.1% מסך ההוצאות בשנת 2016;
- סדר חברתי: מ- 2.9% בשנת 1995 ל- 4.0% מסך ההוצאות בשנת 2016;
- חינוך: מ- 15.2% בשנת 1995 ל- 17.5% מסך ההוצאות בשנת 2016;
- הגנה חברתית: מ- 22.3% בשנת 1995 ל- 27.3% בשנת 2016 (כולל הוצאות למשפחה ולילדים) מסך ההוצאות של 478,641 מיליון ₪;
- משפחה וילדים: מ- 11,672 מיליון ₪ בשנת 2014 ל- 13,564 מיליון ₪ בשנת 2016, עליה של 16% בשנתיים בלבד, עם צפי להמשך העליה ההסטורית, בהתבסס על הנטיות המוצגות לעיל.

השלכות כלכליות נוספות של גירושין

מחקרים מראים שבישראל²¹ גירושין פוגעים יותר בנשים מאשר בגברים, מבחינת עוני וקשיים כלכליים. נשים נמצאות במצב כלכלי פגיע יותר, מאחר והן בדרך כלל נחותות יותר מבחינה כלכלית, גם בנישואין וגם בשוק העבודה, והן חוות שיעורים גבוהים של עוני בהשוואה לשיעורים גבוהים של קושי. שיעורי הפוריות הגבוהים בישראל יכולים גם להשפיע על רמת הקושי, מאחר והם גורמים לעול כבד יותר על האישה לאחר הגירושין. התמיכה הממשלתית הנמוכה מגבירה עוד יותר את פגיעותה של האישה. יש סיכוי קטן יותר שגברים גרושים יחוו עוני, אך סיכוי גדול יותר שיחוו קושי בצרכים רפואיים²².

גורם כלכלי שלילי נוסף הוא ההשפעה על מקום העבודה בגלל עליית שיעורי הגירושין. לפי מחקר בינלאומי שנערך בידי Henry Potrykus and Patrick Fagan²³, במרץ 2012 מהפכת הגירושין יותר משילשה את שיעור הגירושין לסוכן החשוב ביותר לצמיחה כלכלית ולפעילות בשוק העבודה: ראש המשפחה העובד. מקרי הגירושין הפחיתו את תפוקתו של ראש המשפחה ב- 25-33%. גירושין בארה"ב, לאחר הטמעת מנהגים תרבותיים, הביאו למצב הנקרא "presenteeism", שה- Harvard Business Review מעריך עולה לעסקים כ- 150 מיליארד דולר בשנה בגלל עובדים שדעתם מוסחת ועבודתם נפגעת בגלל דאגות אישיות. אחרים מעריכים כי מתח הנובע מנושאים הקשורים ליחסים בינאישיים עולה לחברות האמריקניות עד ל- 300 מיליארד דולר בשנה.

משפחות נשואות, מצד שני, מרוויחות בדרך כלל משכורת גבוהה יותר ממשפחות מאמצות, משפחות הגרות במשותף, משפחות גרושות, משפחות פרודות, ומשפחות חד-הוריות. לפי מחקר אחד²⁴, ההכנסה החציונית למשק בית של משפחות נשואות הוא כפול מזה של משפחות גרושות ופי ארבע מזו של משפחות פרודות.

עדות נוספת אשר הוצגה בערב העיון בכנסת בנושא חינוך לחיי נישואין בידי Micheal Humphries, בעל תואר שני בכלכלה, סיו"ר טורו קולג' בישראל, נגעה בעובדה כי "קשה לקבוע מחיר לעלויות הכלכליות של גירושין או לקבוע להן עלות מספרית בגלל גודלן הרב. עלויות אלה מתבטאות בירידה בהשכלה ובהכנסה במהלך החיים עבור ילדים של הורים גרושים, הכנסה מופחתת לגברים גרושים, בנוסף להכנסה מופחתת עבור נשים שהופכות להיות אמהות חד-הוריות של ילדים צעירים. עלויות אלה מתבטאות גם בהוצאות אדמיניסטרטיביות עבור סוכנויות של שירותים חברתיים המתמודדים עם המשך ההשלכות של גירושין. אלה הן ההוצאות השקליות. ואז קיימות העלויות הרגשיות לילדים של הורים גרושים: ילדים שנאלצים לבחור בין הורה אחד למשנהו, ילדים החיים בשני בתים (משמורת משותפת) או ילדים שהורים מנצלים

²⁰ https://www.cbs.gov.il/he/publications/doclib/2018/1717/e_print.pdf

²¹ <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1040260818300030>

²² Lisa C. Lewin, Haya Stier, מצב משפחתי, מגדר וקשיים חומריים: הוכחות מישראל, התפתחויות במחקר על Life Course.

²³ <https://www.afterdivorcesupport.com/effects-of-divorce-in-the-workplace/>

²⁴ Joseph Lupton and James P. Smith, "Marriage, Assets, and Savings," Labor and Population Program, Working Paper Series 99-12 (November 1999): 16-17.

השפעת הגירושין על בריאותו ורווחתו של האדם

- לפי Jane Bianchi²⁶, מומחית לענייני בריאות, לגירושין עלולים להיות הסכנות הבריאותיות הבאות:
 - חרדה
 - שינוי דרסטי במשקל
 - תסמונת מטבולית
 - דכאון
 - מחלות לב-ורידים
 - צריכת סמים
 - נדודי שינה
 - בעיות בריאות כרוניות ובעיות ניידות
- מחקר שפורסם ב- *Journal of Health and Social Behavior* מצא כי לאנשים גרושים או אלמנים יש סיכוי הגבוה ב- 20% לסבול מבעיות לב (כגון, מחלות לב, סכרת וסרטן) מאשר אנשים נשואים²⁷.
- סקירת ספרות מדעית משנת 2012, אשר פורסם ב- *The Journal of Men's Health*, מצא כי לגברים גרושים יש שיעורים גבוהים יותר של צריכת סמים, בנוסף לשיעורים גבוהים יותר של מקרי מוות, דכאון, ומחסור בתמיכה חברתית, מאשר לגברים נשואים²⁸.
- מחקרים ארוכי-טווח נוספים²⁹ הצביעו על עליה בלחץ דם, כולסטרול גבוה וסיכוי לחלות במחלת לב, במיוחד אצל נשים לאחר גירושין.
- מחקר אחר³⁰ הראה שבהשוואה לאנשים נשואים, לאנשים פרודים או גרושים יש סיכון מוגבר משמעותית למות ממספר מחלות שונות. המחקר בדק למעלה מ- 6.5 מיליון איש, 160,000 מקרי מוות ו- 755,000 מקרי גירושין ב- 11 מדינות שונות והגיע למסקנה כי, בממוצע, לאנשים פרודים/גרושים היה סיכוי גבוה יותר של 23% למות עד תקופת המעקב הבאה שלהם, בהשוואה לנבדקים נשואים. לגברים גרושים היה סיכוי הרבה יותר גבוה למות בגיל צעיר מאשר לנשים גרושות. ממצאים אלה אושרו במדגם נוסף של 600 מיליון מבוגרים.
- משפחות חד-הוריות נוטות לקנות יותר אוכל מוכן ולאכול בחוץ, שהם יקרים יותר ובריאים פחות מבישול בבית.
- משפחות חד-הוריות נוטות פחות להזמין חברים לסעודות, בגלל מחסור בזמן ובכסף, דבר העלול להוביל להדרה חברתית.
- אנשים גרושים נוטים לעתים קרובות לחוות התפוררות של רשת התמיכה החברתית שלהם, בעיקר אצל גברים.
- מחקר³¹ שנערך בידי Lewin and Stier בישראל מצא כי "לנשים גרושות היה ציון של 0.661 בויתור על תנאים בסיסיים בהשוואה לגברים גרושים (0.267), ולגברים נשואים היה הציון הנמוך ביותר (-0.157).
- לנשים גרושות בישראל היה גם סיכוי הגבוה ביותר לוותר על טיפול רפואי, למרות כיסוי מלא של הטיפול בקופת החולים.

²⁵ מדבריו של Micheal Humphries, בעל תואר שני בכלכלה, סיו"ר טורו קולג' בישראל, בסמינר בכנסת בנושא חינוך לחיי נישואין, אשר נערך במשותף על ידי העמותה "ביחד באושר" וח"כ יהודה גליק ב- 8 בנובמבר, 2017.

²⁶ <https://www.prevention.com/sex/relationships/a20448176/divorce-and-health-effects/>

²⁷ <https://www.prevention.com/sex/relationships/a20448176/divorce-and-health-effects/>

²⁸ <https://www.prevention.com/sex/relationships/a20448176/divorce-and-health-effects/>

²⁹ <https://www.webmd.com/balance/news/20090728/divorce-has-lasting-toll-on-health#1>

³⁰ <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4397145/>

³¹ <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1040260818300030?via%3Dihub>

השפעת הגירושין על ילדים

בדבריו בערב העיון בכנסת בנושא חינוך לחיי נישואין פרופ' הווארד ג'. מארקמן פירט את העלויות החברתיות הנגרמות כתוצאה ממתח בנישואין ובעקבות גירושין, וההשלכות על הילדים:

- בעיות רגשיות ופיזיות אצל המבוגרים והילדים כאחד
 - בעיות של הילדים בבית הספר
 - תקשורת שלילית וקונפליקט שלא טופל כראוי (שהם השורשים העיקריים של מתח בנישואין ובעקבות גירושין)³². לדבריהם של מומחים אחרים³³, כ- 48% של ילדים בארה"ב ובבריטניה יחיו במשקי בית עם הורה יחיד עד הגיעם לגיל 16.
- אין ספק שילדים מושפעים מהשינוי הפתאומי בסביבה המשפחתית שלהם, בנוסף להשפעות נוספות המלוות את תהליך הגירושין³⁴. ידוע היטב כי תהליך הגירושין משפיע על המצב הנפשי של ילדים, כולל על התפתחות בעיות התנהגותיות, דימוי עצמי שלילי, בעיות חברתיות וקשיים ביצירת קשרים עם ההורים. בקרב ילדים אלה ישנה תדירות רבה יותר של דכאון, אלימות, ירידה ביכולת הלימודית והחברתית, וסיכוי גבוה לנסיגות אובדניות. מחקרים שנערכו בשנים האחרונות הראו שתהליך הגירושין גם מעלה את שיעורי המחלות הפיזיות אצל ילדים³⁵.

מחקר על אריכות ימים, שנערך בידי Friedman and Martin³⁶, גילה כי ההשפעות ארוכות-הטווח של גירושין על ילדים הן כל כך משמעותיות עד שהן נמשכות לכל אורך החיים:

- ילדים ממשפחות של גרושים מתים כמעט חמש שנים לפני ילדים ממשפחות של זוגות נשואים.
- הסמן החברתי הבודד החזק ביותר של מוות בגיל צעיר היה התמודדות עם הורים מתגרשים במהלך הילדות.
- יש קשר חזק בין גירושין של ההורים לבין מוות מסיבות שונות, כולל מתאונות, מסרטן וממחלות לב-ורידים.
- לבנים שהוריהם מתגרשים יש סיכוי רב יותר למות מתאונות וממקרי אלימות, כי הם גדלים להיות יותר חסרי-זהירות.
- לילדים של הורים גרושים יש סיכוי רב יותר לעשן ולשתות אלכוהול כשהיו מבוגרים.
- השפעותיה של סביבה משפחתית חיובית בשלב מאוחר יותר בחיים אינה מבטלת את ההשפעות ההרסניות של הגירושין³⁷.

לפי W. Bradford Wilcox, מנהל פרויקט הנישואין הלאומי באוניברסיטת וירג'יניה, ארה"ב:

"לילדים ממשפחות נשואות יש סיכוי רב יותר לסיים את בית הספר התיכון, לזכות בתואר אקדמי ולהתקבל לעבודה טובה מאשר לילדים ממשפחות חד-הוריות"³⁸

מחקרים מראים לא רק שהגירושין משפיעים על ההישגים הלימודיים של ילדים, הוא פוגע במהות ההערכה העצמית שלהם. במקרים רבים הילדים חשים אשמים בגירושין, בעיקר בגלל שהמריבות נוטות להתרכז בנושאים הקשורים לילדים. ההערכה העצמית נפגעת גם כאשר הילדים משמשים ככלי משחק במאבקי אפורטופסות קשים מאוד.

³² Ibid, Howard J. Markman

³³ <https://www.verywellfamily.com/psychological-effects-of-divorce-on-kids-4140170>

³⁴ <https://www.omicsonline.org/open-access/the-impact-of-parental-separation-and-divorce-on-the-health-status-of-children-and-the-ways-to-improve-it-2332-0672-1000137.php?aid=67622>

³⁵ <https://www.omicsonline.org/journal-of-psychiatry.php>

³⁶ <http://www.howardsfriedman.com/longevityproject/>

³⁷ Howard S. Friedman & Leslie R. Martin (2011). The Longevity Project: Surprising Discoveries for Health and Long Life from the Landmark Eight-Decade Study. NY: Hudson Street Press.

³⁸ <https://ifstudies.org/blog/the-wealth-of-nations-begins-at-home>

ההשפעות על הילדים לאחר גירושין משתנות בהתאם לגיל ולרמת ההתפתחות:

- ילדים בגילאי 2-5: עלולים לסבול מנדודי שינה, התפרצויות זעם³⁹ ופחדי היפרדות⁴⁰. היכולת שלהם לשלוט בסוגרים עלולה גם להיפגע.
- ילדים בגילאי 5-12: עלולים לחוות עצבות, אבלות, כעס רב ופוביות.
- מתבגרים⁴¹ לרוב חשים חוסר בטחון, בדידות ועצבות. חלק מהם משתתפים בפעילויות מסוכנות, כמו צריכת סמים ואלכוהול, מין, גניבות ואלימות. אחרים עלולים לפתח הפרעות אכילה, לעסוק בעבריינות, לא ללכת לבית הספר או להצטרף לחבריהם העוסקים בהתנהגויות שליליות.

ההשפעות של העדר האב על הילדים

העדר דמות אב או קשר מועט עם האב הינם תוצאה נפוצה של גירושין המשפיעים משמעותית על הילדים. מחקר ישראלי מצא שאמהות נתפסות בצורה המובנת מאליה כהורה האחראי לטיפול בילדים, אך האבהות הוא עדיין תחום לא ברור שצריך לקבל משמעות קונקרטי⁴².

לדבריו של שופט בית המשפט לענייני משפחה, פיליפ מרכוס, חייהם של ילדים מושפעים בצורה משמעותית מתוך השלכות הגירושין וניכור ההורים. ניכור הורי גורם לנזק אדיר לרווחתם של הילדים ומעצים את מספר מקרי העדר-האבהות במדינה⁴³.

"כאשר הורים נפרדים, הילדים מאבדים את הבסיס היציב עליו התבססו חייהם."

בהתבסס על נסיוני כשופט בבית המשפט לענייני משפחה בירושלים, הגעתי למסקנה הברורה כי הקרבנות העיקריים בהתדיינות בענייני גירושין הם הילדים, אך את רוב ההתדיינות ואת הסבל והפגיעה בילדים, ניתן למנוע.

מסיבה זו, על זוגות להבין את האחריות הגדולה שתהיה להם כלפי הילדים שלהם, עוד לפני הביאם את הילדים לעולם. אחריות זו כוללת את החובה לשתף פעולה במיומנות תקשורת ובפתרון בעיות ולאפשר לילדיהם לחיות חיים טובים עם שני ההורים.

חינוך לחיי נישואין, הכולל מרכיבים אלה ובמיוחד הצורך של הילדים לקיים קשר בריא עם שני ההורים, גם במקרה של הפרדות, עשוי למנוע מקרים רבים של גירושין. אך בנסיבות בהן לא ניתן למנוע גירושין, חינוך לחיי נישואין יקל על תהליך ההתדיינות ויתרום רבות לרווחת הילדים."

³⁹<https://www.msmanuals.com/home/children-s-health-issues/behavioral-problems-in-children/temper-tantrums>

⁴⁰ <https://www.msmanuals.com/home/children-s-health-issues/symptoms-in-infants-and-children/separation-anxiety-and-stranger-anxiety#v8338858>

⁴¹ <https://www.msmanuals.com/home/children-s-health-issues/social-issues-affecting-children-and-their-families/divorce-and-children>

⁴² Hacker, D. (2005). Motherhood, Fatherhood and Law: Child Custody and Visitation in Israel. Social & Legal Studies, 14(3), 409–431. <https://doi.org/10.1177/0964663905054911>

⁴³ Retired Judge Philip Marcus addressed the Knesset Seminar on Pre-marriage Education, November 8, 2017.

הערכה שמרנית בארה"ב של העלויות השנתיות של העדר אב (קרוב משפחה במשפחות גרושות) הוא 100 מיליארד דולר לשנה⁴⁴.

מומחה לענייני רוחת העוני, רוברט רקטור, ציין:

"עוני של ילדים היא בעיה לאומית מתמשכת, אך רק מעטים מודעים לכך כי המקור העיקרי לבעיה הוא העדר אב נשוי בתוך הבית. הנישואין הם עדיין הנשק החזק ביותר של ארה"ב במלחמתה נגד העוני, אך מימדיה ממשיכים להיעלם. בזמן שבעלים נעלמים מהבית, העוני והתלות הכלכלית גוברים, וילדים והוריהם יסבלו מכך"⁴⁵

בספר *Do Fathers Matter?*, הסופר Paul Raeburn מציין שלא משנה באיזה מחקר תעיין, בין רבע לחצי מהילדים האמריקניים של הורים גרושים אינם רואים, או כמעט אינם רואים, את אבותיהם. Raeburn מצטט את David Popenoe, מאוניברסיטת רטגרס, הטוען ש-:

"העדר אב הוא הגורם העיקרי לפשע ולעבריינות נוער; קיום יחסי מין בגיל צעיר, הישגים נמוכים בבית הספר, דכאון וצריכת סמים והתרחקות מבני גילם, והמספר הגובר והולך של ילדים ונשים החיים בעוני".

Popenoe מציין גם שהירידה במצב האבהות הוא הכוח המניע מאחורי רוב הבעיות הקשות בחברה האמריקנית. הסופר Paul Raeburn מסכם:

"כאשר נסכם את כל העניינים, נוכל לטעון טענה חזקה שלהעדר אב במשפחה עלולות להיות השלכות הרסניות עבור הילדים"⁴⁶

P. R. Amato מסכם את ההשפעות של גירושין על ילדים:

"לילדים הגדלים עם שני הורים הנשואים זה לזו באופן ממושך יש סיכוי נמוך יותר לחוות מגוון רחב של בעיות קוגניטיביות, רגשיות וחברתיות, לא רק במהלך שנות ילדותם, אלא גם בהיותם מבוגרים ... בהשוואה לילדים אחרים, לאלה הגדלים במשפחה יציבה, עם שני הורים, תהיה רמת חיים גבוהה יותר, יקבלו הדרכה להורות אפקטיבית יותר, יחוו שותפות מועילה יותר בהורות שלהם, קשורים יותר רגשית לשני ההורים וסובלים מפחות אירועים ומצבים מתוחים"⁴⁷.

⁴⁴ https://www.hud.gov/sites/documents/100_BILLION_DOLLAR_MAN.PDF

⁴⁵ <https://www.heritage.org/poverty-and-inequality/report/marriage-americas-greatest-weapon-against-child-poverty>

⁴⁶ Raeburn, Paul. *Do Fathers Matter? What Science Is Telling Us About the Parent We've Overlooked*. Farrar, Straus and Giroux. Kindle Edition; <https://ifstudies.org/blog/divorced-dads-for-worse-for-better/>

⁴⁷ Amato, P. R. (2015). The impact of family formation change on the cognitive, social, and emotional well-being of the next generation. *The Future of Children*, 15(2), 75 – 96.

מחברי הספר *The Unexpected Legacy of Divorce: A 25 Year Landmark Study* הגיעו למסקנות הנחרצות ביותר אודות השפעות של גירושין על ילדים:

"מנקודת מבטם של הילדים, וההיפך ממה שקורה להוריהם, גירושין הם חוויה מצטברת עבורם. השפעת הגירושין גוברת עם הזמן ומגיעה לשיא כאשר הם מבוגרים. בכל שלב התפתחותי הם חווים את הגירושין בדרכים חדשות. בהיותם מבוגרים הגירושין פוגעים באישיות, ביכולת לסמוך על האחר, בציפיות בנוגע לקשרים וביכולת להתמודד עם שינוי"⁴⁸

⁴⁸ Judith S. Wallenstein, Julia M. Lewis and Sandra Blakeslee (2000). *The Unexpected Legacy of Divorce: A 25 Year Landmark Study*.

העלויות בגין גירושין במדינות המערב

בדו"ח "Why Marriage Matters, Third Edition"⁴⁹, אשר פורסם בידי המכון לערכים אמריקניים, הפרויקט הלאומי לנישואין, דיווחו החוקרים על הממצאים הבאים:

"גירושין והבאת ילדים מחוץ למסגרת הנישואין מגבירים את העוני הן עבור הילדים והן עבור האמהות; הנישואין מפחיתים את העוני ואת הקשיים החומריים עבור נשים מקופחות וילדיהן"

מחקר אשר נערך בשנת 2008⁵⁰ מצא כי גירושין דוחפים כ- 48% מהנשים לתוך מצב של עוני, בגלל שאיבדו את התמיכה הכלכלית של בעליהן.

באופן דומה, לאחר הגירושין, המצב הכלכלי של ההורה שזכה באפוטרופסות על הילד מושפע באופן דרמטי מנוכחותו של הילד וההורה שזכה באפוטרופסות על הילד חווה ירידה של 52% בהכנסה למשק הבית שלו.

במחקר שנערך בשנת 2013, מצאו Timothy Roeper and Neil G. Bennett ממכון CUNY למחקר דמוגרפי שלנשים גרושות היתה הכנסה ממוצעת של 1.6 פעמים מסף העוני ואילו לנשים נשואות היתה הכנסה ממוצעת של 3.5 פעמים מסף העוני.

ארה"ב

לפי המכון לערכים אמריקניים⁵¹:

"פירוק המשפחה (בעקבות גירושין והבאת ילדים מחוץ למסגרת הנישואין) בארה"ב עולה למדינה 112 מיליארד דולר בשנה. ההנחה היא שכל העלויות של גירושין והבאת ילדים מחוץ למסגרת הנישואין המוטלות על משלם המיסים נובעות מתוך ההשפעות שיש לפירוק המשפחה על העוני. ולכן, הוצאות גבוהות יותר המוטלות על משלם המיסים בנסיונות למנוע עוני, בהפעלת תכניות בחינוך ובמשפט פלילי ובמטרה להוריד מיסים על הזדמנויות תעסוקה מופחתות תורמות כולן לעלות הגבוהה הזו".

בדו"ח משלים על עלויות הגירושין במדינת טקסס, ההוכחות מצביעות על כך שממשלת ארה"ב מוציאה כ- 350 מיליארד דולר מידי שנה כדי לסייע לאנשים ולמשפחות בעלי הכנסה נמוכה, כשהצרכים שלהם כוללים טיפול רפואי, מזון, דיור והוצאות לוואי. רובן של הוצאות אלה נובעות, ישירות או בעקיפין, מפירוק המשפחה, כולל מגירושין.

אותו המחקר ציין את הערכת העלויות הקשורות לגירושין לשנת 2008, כלהלן:

⁴⁹ Why-Marriage-Matters-Third-Edition"-Institute for American Values, National Marriage Project,2011. ISBN #978-1-931764-24-7

⁵⁰ Benjamin Scafidi, "The Taxpayer Costs of Divorce and Unwed Childbearing", Institute for American Values, Institute for Marriage and Public Policy.

⁵¹ <http://americanvalues.org/catalog/pdfs/COFF.pdf>

\$2,525,836,270	הוצאות פדרליות
\$661,365,029	הוצאות למדינה
\$3,187,201,299 ⁵²	סך ההוצאות בגין גירושין במדינת טקסס

מחקר שנערך בידי David G. Schramm⁵³ בדק את טווח השירותים החברתיים שיש לספק למשפחות גרושות. מחקר מצוין כי טווח השירותים החברתיים הדרושים בידי משפחות מפורקות הן חשובות ויקרות באופן אינדיבידואלי. ובכל זאת, מאחר וסכומים אלה מצטברים, ההשפעה המצטברת שלהם לרוחב החברה מזעזעת.

הממלכה המאוחדת (United Kingdom)

הערכה שבוצעה בידי "אינדקס העלויות בגין פירוק משפחה" של ה- Relationships Foundation לשנת 2016 מצאה כי בממלכה המאוחדת סכום זה עלה ל- 48 מיליארד ליש"ט, עם עלות של 1,820 ליש"ט [8,800 ₪] לנפש מידי שנה. סכום זה עלה מהאינדקס הזהה לשנת 2009 שעמד על 37 מיליארד ליש"ט⁵⁴.

אוסטרליה

ההערכות הן שהעלויות הישירות והעקיפות של גירושין באוסטרליה⁵⁵ עומדות על סכום של 6 מיליארד דולר. פירוק המשפחה גורם לירידה בבריאות, בעושר וברוחה האישית וגורם לסיכוי עכשווי של 50:50 שילדים עד גיל 16 עדיין יחיו באותו הבית עם שני ההורים, ואלה אינם כוללים את העלויות הרגשיות של פירוק זה.

⁵² The cost of living increase in the U.S. between 2008 and 2019 was 17.1%.

⁵³ https://www.researchgate.net/publication/253741251_Divorce_The_Economic_Consequences_to_the_Village_that_Raised_the_Child

⁵⁴ Relationships Foundation Counting the Cost of Family Failure 2016 Update.

⁵⁵ https://www.researchgate.net/publication/253741251_Divorce_The_Economic_Consequences_to_the_Village_that_Raised_the_Child

מה גורם לגירושין?

גירושין פוגעים בבני הזוג ובילדיהם ומשפיעים באופן שלילי על עסקים, יציבות קהילתית וצמיחה כלכלית. הפגיעה הינה לרוב רב-דורית, וממשיכה להשפיע על הילדים גם בחייהם הבוגרים, כולל בקשריהם העתידיים ובהצלחתם הכלכלית. כמובן שאחוז גבוה של גירושין אינו עולה בקנה אחד עם הערך היהודי של משפחה איתנה.

מאחר ואנו מאמינים כי ההוכחות מדברות בעד עצמן בנוגע לשיעורי הגירושין הגוברים, עומדת בפנינו שעת כושר ומחוייבת כלפי החברה כולה לנקוט באמצעים מניעתיים כדי להתמודד עם הבעיה במלוא עוצמתה.

לפי דבריו של פרופ' הווארד ג'. מארקמן, מייסד PREP (ראה פרק על PREP):

"קשרים אישיים הינם משמעותיים. את האמת, הקשרים המקצועיים והבינאישיים חיוניים לתחושת שביעות הרצון הכללית בחיים שלנו. ובכל זאת, לאור עובדה שכולנו לומדים את כישורי החיים שלנו ממורה – למדנו לקרוא, למדנו לבשל, ואפילו למדנו לרכב על אופניים בעזרת מורה – אבל כאשר מדובר בקשרים בינאישיים אוהבים, אנחנו מעריכים שנדע מה לעשות".

"האמת היא שרוב ממה שמתקלקל בקשרים הבינאישיים המשמעותיים שלנו קשורה לכך שאף פעם לא למדנו את הכישורים והעקרונות הקשורים לקשרים מוצלחים. בסופו של דבר, כאשר הקשרים שלנו בריאים, אנו יעילים יותר וחשים שביעות רצון בשאר התחומים של חיינו".

בסדרת מחקרים ציין מארקמן את הממצאים המציגים את הסיבות לגירושין ואת השיעורים שלהן⁵⁶:

- אלימות משפחתית – 13.5%
- הכנה מועטה או חוסר הכנה כלל לחיי נישואין – 15.4%
- שימוש בסמים או באלכוהול – 39.2%
- קשיים כלכליים – 40.4%
- מריבות רבות מדי – 51.9%
- בגידה – 57.7%
- חוסר מחוייבות – 76.9%

⁵⁶ Howard J. Markman, from presentation for the Knesset Seminar on Pre-Marriage Education, November 8, 2017.

הפוטנציאל של חינוך לחיי נישואין

מדוע חינוך לחיי נישואין מציע מודל חיוני להתמודדות עם בעיות אלה

החדשות הטובות אודות פירוק הנישואין בחברה המודרנית הן שזה אינו גזירה משמיים. להיפך, זהו מצב נמנע שיחסית קל מאוד לשנותו. התנועה לחינוך לחיי נישואין, שכמעט ואינה ידועה בישראל, פועל כדי למגר את הסטטיסטיקות המזעזעות, הכואבות והיקרות הללו באמצעות ייצוב מוסד הנישואין ומניעת גירושין⁵⁷.

בגלל שהרבה יותר זול ופשוט למנוע מצב מאשר לרפאו, אנו מאמינים שמוטב למדינת ישראל להשקיע סכומים קטנים יותר במניעת גירושין וההרס שהם זורעים בחברה, מאשר להשקיע בסיוע למשפחות חד-הוריות לצאת ממצב של עוני.

תכניות חינוך לחיי נישואין הן יחסית זולות וקלות ליישום, במיוחד בגלל שתשתית לחינוך לחיי נישואין קיים כבר במדינת ישראל. לגורמים רבים מטרות העולות בקנה אחד עם עבודה זו וקיימת הסכמה כללית בחברה אודות החשיבות של משפחות מאושרות.

בנוסף לכך, התכניות לחינוך לחיי משפחה יונקות מתוך הכוונות העמוקות ביותר שיש לבני זוג כלפי חייהם ובני משפחתם. הם מוכנים וזמינים ללמוד כיצד להשיג זאת. חינוך לחיי משפחה הינו אפקטיבי ביותר כאשר זוגות נמצאים בתחילת הקשר ביניהם. צעירים לומדים מהר ובשלב זה של הקשר ביניהם אין להם באמתחתם שנים של הרגלים רעים ורגשות טינה שיש לעבוד כדי להוציאם מן השרש.

אין עוררין על החשיבות של לימוד קשרים בינאישיים אפקטיביים. אנו שולחים את ילדינו לבית הספר כדי שילמדו מגוון מיומנויות וימצאו עבודה, ובכל זאת, במשימת החיים הגדולה ביותר, החיים במשותף עם אדם אחר ובניית בית עמו, אין שום הכשרה. העדר הכנה זו עלול לגרום לרבים ליפול, מצב המביא לנישואין עכורים המשפיעים באופן השלילי ביותר על החברה.

לדבריו של הווארד ג'. מארקמן, חינוך לחיי נישואין הוא יעיל מאוד נגד הדינמיקה של תקשורת שלילית וניהול כושל של קונפליקטים, בגלל שביכולתו לסייע לזוגות לשפר את התקשורת ביניהם ולנהל בצורה טובה את הקונפליקטים שלהם, כדי לשפר את שביעות הרצון הכללית ביניהם ולמנוע גירושין⁵⁸.

פרופ' מארקמן ציין שחינוך לחיי נישואין מסייע ישירות למצבים של קונפליקט ומחויבות ומסייע לזוגות לשמור על האלמנטים החיוביים שהם אלה שהביאו אותם יחד בתחילה⁵⁹. כדי להוכיח זאת, חינוך לחיי נישואין פועל נגד מה שצוין בידי זוגות רבים כ"קש האחרון" – ביניהם בגידה, אלימות משפחתית ואובדן תחושת האהבה.

קיימת עדות חיובית משמעותית בנוגע לאפקטיביות של חינוך לחיי נישואין, כך שהגיוינו ביותר להביא תכניות אלה לקדמת החברה הישראלית, הן כיחידות בודדות והן כאזרחים. בנוסף להפחתת שיעור הגירושין והבלאי על זוגות וילדיהם, החינוך לחיי נישואין מביא מגוון של תופעות לוואי למשפחה, כולל פריון רב יותר, אושר והצלחת הילדים וההורים.

מהו חינוך לחיי נישואין (חינוך קדם נישואין)

⁵⁷ <http://blogs.timesofisrael.com/marriage-education-matters/>

⁵⁸ Ibid, Howard J. Markman

⁵⁹ Ibid, Howard J. Markman

חינוך לחיי נישואין כולל מגוון תכניות שנלמדות בכיתות בהן לומדים זוגות על המאפיינים של קשרים בינאישיים בריאים, מיומנויות תקשורת ופתרון קונפליקטים אשר יציידו אותם ביכולת להשיג כל אלה. המטרה של חינוך לחיי נישואין היא להגביר את הסיכויים של זוגות לחיות בנישואין מאושרים, בריאים, יציבים ומוצלחים. מספר מחקרים מצביעים על כך שאלה מהווים גורם מכריע בהגברת שביעות הרצון מהקשר הבינאישי ובמניעת גירושין⁶⁰.

חינוך לחיי נישואין דן בגורמים לפירוק הזוגיות ולגירושין ומסייע לזוגות להגן על הצדדים החיוביים בקשר ביניהם, אותם דברים שהביאו אותם יחד בתחילה.

חינוך לחיי נישואין מסייע לשני בני הזוג להשמיע את קולם בקשר, מעניק לבני הזוג את המיומנויות למצוא פתרונות לקשיים שלהם ומגביר את היכולת לאינטימיות⁶¹.

חינוך לחיי נישואין מלמד זוגות שיש אלטרנטיבה להתנהגויות שליליות המביאות לגירושין. במקום לשתוק, להרגיש דחוי או מקופח, בני הזוג לומדים כיצד להביע את הצרכים שלהם בדרכים שסביר שיקדמו שינוי התנהגותי לטובה. הם לומדים שבמקום לקחת את הבעיות של השני על עצמנו, הם יכולים להבין את המחשבות והתחושות של השני ולעזור לו למצוא פתרון. במקום להרגיש טינה האחד כלפי השני, הם פותרים בעיות בדרך שתסייע לצרכים של שני בני הזוג.

מנגנונים:

- ללמד זוגות מיומנויות ועקרונות תקשורת הקשורים לקשר זוגי בריא.
- לזהות מאפיינים של נישואין בריאים.
- לזהות מאפיינים של נישואין לא-בריאים.
- להעניק לבני הזוג הזדמנות להאט את הקצב, לחקור ולדבר יותר על הנישואין ועל היעדים האישיים של כל אחד בנישואין.
- הערכות מותאמת אישית לדגלים אדומים פוטנציאליים בקשר.
- זיהוי אתגרים אפשריים בקשר הזוגי וקבלת מיומנויות להתמודדות עמם.
- זיהוי ההשפעה של גידול ילדים על הקשר הזוגי וקבלת מיומנויות להתמודדות עמ אתגרים אלה.
- הענקת הזדמנויות לתמיכה, כמו משאבים להורות וקשרים בינאישיים, כולל טיפול זוגי.

מה ההבדל בין חינוך לחיי נישואין וייעוץ/טיפול זוגי?

תרפיה

הווארד ג'. מארקמן ציין בדבריו בערב העיון כי הגישה המסורתית להתמודדות עם קשיים זוגיים היא בטיפול זוגי. אבל, רוב הזוגות נישאים ומתגרשים מבלי לחפש או לקבל את השירותים הטובים ביותר המוצעים בתחום הטיפול הזוגי⁶². בנוסף לכך, אפילו עבור אותם זוגות המקבלים טיפול, הוא מתרחש לרוב לאחר הצטברות של פגיעה ויחסי טינה כל כך קשים בנישואין, ולכן עליו להתמודד עם בעיות שהשתרשו בקשר במשך שנים רבות, וסביר שכל אחד מבני הזוג חש נפגע ואינו מוכן, ואף אינו מסוגל, להשתנות. כתוצאה מכך, לא ניתן לסמוך על תרפיה כמשאב אפקטיבי לזוגות העומדים בפני סכנת גירושין.

⁶⁰ Nock, S., Sanchez, L., & Wright, J. (2008). *Covenant marriage: The movement to reclaim tradition in America*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press; Stanley, S., Amato, P., Johnson, C., & Markman, H. (2006).

⁶¹ Women: Why Marriage?! Luncheon Plenary, Smart Marriages, Orlando, FL—July 8, 2010, Patty Howell, California Healthy Marriages Coalition.

⁶² Ibid, Howard J. Markman

חינוך קדם נישואין

אפשרות אחרת לשיפור הקשר הזוגי ולמניעת גירושין בישראל היא בחינוך קדם נישואין. המטרות של חינוך קדם נישואין הן:

- להגביר את הסיכוי של זוג לקיים קשר בינאישי מאושר, בריא, יציב ומוצלח באמצעות מעורבות לפני הנישואין, בהוראת מיומנויות ועקרונות הקשורים לבניית קשר זוגי בריא.
- לאפשר לזוגות להאט את הקצב, לחשוב ולדבר יותר על הנישואין.
- ללמוד אילו אפשרויות יש בקהילה במקרה שיצטרכו סיוע בעתיד, כולל טיפול זוגי, תכניות הורות וטיפול לילדים, במקרה שבעיות יצוצו בעתיד.

ההבדלים בין טיפול זוגי לבין חינוך לחיי נישואין⁶³:

חינוך לחיי נישואין	טיפול זוגי
חינוך לחיי נישואין מוצע לקבוצות של אנשים בכיתה, בידי אדם שהוכשר בתכנית המסויימת ואינו חייב להיות מטפל מוסמך. אותם אנשים המנחים את התכניות מגיעים מדיציפלינות שונות, כולל תחומים לא מקצועיים, ולכן הגישה והקלות של יישום תכניות החינוך לחיי נישואין הן רבות במידה רבה יותר.	טיפול זוגי ניתן לזוגות בידי איש מקצוע מורשה.
חינוך לחיי נישואין הוא מודל פסיכו-חינוכי מניעתי, שעוסק בבריאות הציבור.	טיפול הוא כלי המשמש לרוב רק בידי זוגות הנמצאים במצב זוגי קשה ואינו נחשב כאמצעי למניעת בעיות. כמו כן, טיפול אינו מתמודד עם בעיות זוגיות ברמה חברתית.
נאמר למשתתפי התכניות לחינוך לחיי נישואין שזה שיעור, הם לא נדרשים לדבר על נושאים אישיים – את זה יעשו רק עם בן/בת הזוג. בכיתה הם ילמדו חוקים בסיסיים לניהול שיחה ללא מריבות ולטיפול מוצלח בקונפליקטים.	טיפול זוגי לרוב עוסק בעניינים אישיים ובאירועים שבעבר.
חינוך לחיי נישואין מושך יותר גברים מאשר טיפול זוגי.	גברים רבים נמנעים מהשתתפות בטיפול זוגי.

⁶³ Ibid, Howard J. Markman

מה נוכל ללמוד ממדינות אחרות

ישראל אינה נמצאת במצב הזה לבדה. מחקרים במדינות מערביות אחרות מצביעות על כך שעלויות גבוהות של גירושין הינן תופעה בינלאומית. מספר מדינות החלו להילחם במציאות זו באמצעות תכניות ממשלתיות שונות בנושא חינוך לחיי נישואין.

השקעות בחינוך לחיי נישואין במדינות המערב

אוסטרליה

רוב החינוך הזוגי באוסטרליה מתמקד בהענקת תכניות כאשר זוגות נמצאים לפני הנישואין (Halford, 1999; Simons & Parker, 2002). זהו זמן טוב לחינוך לחיי נישואין מאחר וזוגות רבים עומדים בפני אתגרים משמעותיים בתחילת הנישואין. באוסטרליה נמצא ששביעות הרצון הממוצע מקשר זוגי יורד לאחר עשר השנים הראשונות לנישואין, ובין 10% ל-15% מזוגות מתגרשים בתוך 3-4 השנים הראשונות לנישואין (McDonald, 1995) ו-33% מזוגות מתגרשים לאחר עשר שנות נישואין (Australian Bureau of Statistics, 2001). כך, אנו יכולים לשער שסיוע לזוגות נישאים לפתח קשר זוגי יעיל יהיה מועיל.

החזר על ההשקעה באוסטרליה

⁶⁴ Pezzullo et al. (2010) העריכו את היתרון הכלכלי של שלוש תכניות התערבות אוסטרליות, השונות מאוד זו מזו, ששאפו לקדם תפקוד משפחתי חיובי. כפי שניתן היה לצפות, ההחזר על ההשקעה (ROI) היה שונה בין שלושתן, עם תוצאות המציגות החזר גבוה לעומת השקעה – בטווח שבין הערכה נמוכה של 1:81 ועד להערכה גבוהה יותר של 1:1200. באופן ספציפי, היחס בין השקעה לעומת תועלת היה \$4.77 החזר עבור כל \$1 שהוצא בתכנית Communities for Children, \$13.83 החזר עבור כל \$1 שהוצא בתכנית Triple P, ואפילו תכנית ה-Reconnect אשר ייעדה את תכניותיה לתמיכה בקשרים משפחתיים עבור בני נוער בגילאי 12-18, הנחשבים לקבוצת סיכון והנמצאים בסכנת ריחוק מהבית, היה היחס \$1.81 עבור כל \$1 שהוצא.

הממלכה המאוחדת

מחקר שנערך בשנת 2008 אודות תכניות לחינוך זוגי בממלכה המאוחדת⁶⁵ מצא שניתנו מידי שנה כ" 547,000 שעות אישיות, מתוך כ- 331,000 (61%) בהכנה לחיי נישואין, אשר הגיעו לכ- 150,000 אנשים בסך הכל".

בשנת 2010 הצהירה הקואליציה של הממשלה הבריטית על פתיחת ה- Programme for Government, בהצהרה ש"נממן תכניות לתמיכה זוגית על בסיס יציב וארוך-טווח, כדי לעודד זוגות להשתמש בתמיכה הזוגית הקיימת". בממשלתו של ראש הממשלה דיוויד קמרון, הושקעו 7.5 מיליון ליש"ט מידי שנה לתמיכה בקשרים זוגיים.

נמצא שזוגות שהשתתפו בסדנת הכנה לחיי נישואין, במשך יום אחד, חוו שינוי ברווחה האישית החיובית שנמצא משמעותי ברמה סטטיסטית. זוגות שהשתתפו בתכנית FOCCUS (קידום, הבנה ולימוד של תקשורת זוגית פתוחה) של שעה-שעתיים, לאחר שמילאו שאלון מתאים, דיווחו על שינוי חיובי באיכות הקשרים ביניהם.

⁶⁴ <https://frsa.org.au/wp-content/uploads/2016/05/FRSA-Research-Report-Printable.pdf>

⁶⁵ Relationships Foundation Counting the Cost of Family Failure 2016 Update.

ארה"ב

ארה"ב המשיכה להכיר בחשיבותו של ההשקעה בחינוך לחיי נישואין להפחתת שיעורי הגירושין ובכלי עיקרי לקידום נישואין בריאים ויציבים. מגמה זו החלה ביוזמתו של הנשיא המנוח ג'ורג' ה. בוש, כאשר אישר סכום של כ-150 מיליון דולר לשנה למטרה זו, וממשיכה כהוצאה מוכרת של הקונגרס, דרכה למעלה מ-85 עמותות ברחבי המדינה ממומנות על בסיס שנתי לצורך קיום פעילויות לחיזוק התא המשפחתי.

במהלך 13 השנים האחרונות, עמותת Healthy Relationships California (HRC) העבירה קורסים בקשרים בינאישיים ללמעלה מ-200,000 תושבי קליפורניה⁶⁶ בזכות סדרה של מענקים הממומנים על ידי הממשלה. העמותה זוכה כיום למימון של המשרד לענייני בריאות ושירותים אנושיים של הממשלה האמריקנית, המינהל לילדים ולמשפחות, מענק מס' 90FK0108.

עמותת HRC⁶⁷ גם בחנה 17,245 אנשים שהשתתפו בקורס לחינוך בינאישני וזוגי. התוצאות היו חיוביות ביותר:

- עליה ממוצעת של למעלה מ-13% בשביעות הרצון הזוגית מיד לאחר ההשתתפות בקורס. שיפור זה עלה ל-16% לאחר שלושים יום ונותר בשיעור של 14% גם לאחר חצי שנה.
- שיפור של 23% בתקשורת הבין-זוגית, שעלה ל-27% לאחר שלושים יום ונותר בשיעור זה גם לאחר חצי שנה.

התפתחות מרגשת נוספת אירעה במדינת פלורידה, שם עמותה ידועה, Live the Life⁶⁸, ששמה לה למטרה לקדם את ערכי הנישואין, פעלה בקרב כנסיות בעיר ג'קסונוויל, פלורידה, כדי ליישם את יוזמת Culture of Freedom Initiative (COFI). יישום היוזמה הביא להפחתה מדהימה בשיעורי הגירושין בעיר בכמעט 30% בשנתיים הראשונות למיזם (-2015). מיזם זה, שזכה למימון נרחב, הוכיח את ההשפעה הישירה של חינוך לחיי נישואין על התרבות של עיר, אם זו זוכה לתמיכה נאותה של ראשי הכנסיות ובעלי העניין המקומיים העוסקים בחינוך לחיי נישואין. מספר ארגונים וקהילות משקיעים כיום מאמצים נכבדים לשכפול מיזם זה, כמודל הראוי לחיקוי.

עמותת Live the Life, אשר נוסדה בשנת 1998 עורכת תכניות בחינוך לחיי נישואין, ברווחה זוגית ובפיתוח אמונה. מחקרים⁶⁹ שנערכו ביוזמת העמותה בידי סטודנטים באוניברסיטת פלורידה ובאוניברסיטת וירג'יניה בשנת 2017 מצאו כי שיעור הגירושין במחוז דובל הופחת ב-28% (בהשוואה ל-2015).

מדינת יוטה מקדמת חינוך לחיי נישואין⁷⁰ בהצעת \$20 הנחה ברישום לנישואין לזוגות המשתתפים בשש שעות של קורסים בחינוך לחיי נישואין או בשלוש שעות של ייעוץ לחיי נישואין. החסכון לקופה הציבורית כתוצאה מירידה בשיעורי הגירושין (בהתחשב בשיעור השתתפות של 50%) הוא \$14,973,750. היחס בין חסכון בעלויות לבין עליה בהכנסות הוא 5.99.

⁶⁶ <https://www.marketwatch.com/press-release/improved-marriage-trends-not-just-about-the-millennials-2018-10-17>

⁶⁷ <http://www.relationshipsca.org/blog/2012/03/just-released-research-brief-california-relationships-improved-by-marriage-education/>

⁶⁸ <https://www.livethelife.org>

⁶⁹ <https://www.jacksonville.com/news/20181119/live-life-marriage-enrichment-nonprofit-helps-save-relationships-reduce-duval-divorce-rate>

⁷⁰ <https://ifstudies.org/blog/how-utah-is-promoting-premarital-education>

הערכת החזר על השקעה

חברת Social Capital Valuations, LLC מעניקה נקודת מבט ייחודית לדרך שבה תכניות חינוך לחיי נישואין מספקות החזר על השקעה שהוא הרבה יותר מאשר העלויות הקשורות להפעלתן. הארגון מתמקד בעיקר להפיכת החזר לערך כספי מתוך תכניות אלה ותכניות חברתיות קשורות, ונקודת מבט זו היא בעלת ערך מיוחד בפני עצמו.

חברת Social Capital Valuations, LLC בדקה את התוצאות בקרב למעלה מ- 5,000 זוגות במדינות אוהיו, אינדיאנה וטקסס, שהשתתפו בתכניות לחיזוק הנישואין. השיעור האמיתי של גירושין במהלך חמש השנים שלאחר הפעלת התכנית ירד ב- 13.7% מהשיעור הצפוי, אשר הביא להחזר של \$14.42 בהטבות למשלם המיסים עבור כל דולר אשר הושקע בתכנית החינוך לחיי נישואין.

ההטבות המצטברות למשלם המיסים מתכניות אלו כוללת שיעורי תעסוקה גבוהים יותר והכנסה גבוהה יותר למשפחה, בסכום מצטבר של \$4,187 במיסים מדינתיים ופדרליים שנגבו מכל בית אב. כשני שלישים מה- 685 זוגות נשואים שניצלו היו עלולים להוסיף לחברה 452 אמהות חד-הוריות עם ילדים הדורשים סיוע ציבורי, בסכום ממוצע של \$28,750 לשנה⁷¹.

גירושין גם משפיעים על הדור הבא, כאשר ל- 27% של ילדים להורים גרושים יש תואר ראשון או גבוה מזה, בהשוואה ל- 50% של ילדים להורים נשואים. 78% מהילדים להורים נשואים סיימו את בית הספר התיכון, ואילו שיעור מסיימי התיכון אצל ילדים להורים גרושים הוא 60%⁷². הבדלים בדרך השגת ההשכלה משפיעים על מהלך החיים גם בדור הבא ומפחיתים את ההכנסה בכ- \$10,000 לשנה עבור אלה הנושרים מבית הספר⁷³ או קרוב ל- \$500,000 במהלך החיים.

מתוך תכניות אלה של Social Capital Valuations, אנו רואים שתכניות חינוך לחיי נישואין בישראל יכולים גם להבטיח חסכון של סכומים ניכרים בתקציבים הממשלתיים ולהגביר את הפריון האישי והכללי במקום העבודה, בנוסף לכל היתרונות האישיים והמשפחתיים המצטברים עבור האנשים הנוגעים בדבר.

⁷¹ Parental Divorce, Social Capital, and Post Baccalaurate Educational Attainment Among Young Adults by Camron Devor, Susan Stewart and Cassandra Dorius, published March 12, 2018 in the Journal of Family Issues. <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0192513X18760349>

⁷² In 2009, a research project identified correlations between major changes in family structure and high school completion rates. Researchers encapsulated their findings in "Family Structure Histories and High School Completion: Evidence from a Population-based Registry," published in the Canadian Journal of Sociology.

⁷³<https://www.bls.gov/careeroutlook/2016/data-on-display/education-matters.htm>

מודל להרחבת ההשפעה הלאומית

ההשפעה על היחס לנישואין

"ביחד באושר"⁷⁴ משנה את הדרך שבה אנו מתייחסים למוסד הנישואין. הנישואין גורמים לשינויים בחיים ברמה כל כך גדולה שדרושה הכנה הרבה מעבר לשיחה אינטימית עם האמא, האבא, הרב או מדריכת הכלות. למוסד הנישואין יש היכולת לחזק או להפיל את לב החברה שלנו, החל מהאושר הקולקטיבי ועד לפיריון העבודה של כל אחד מאיתנו. באמצעות מאמצים, החל ברמה קהילתית ועד לרמה ממשלתית, אנו מחוייבים לעצמנו ולילדנו לספק להם את הכלים והאמצעים הדרושים להגברת הסיכויים לנישואין מוצלחים.

משנת 2011 עמותת "ביחד באושר" מובילה מאמצים להגברת החינוך לחיי נישואין בישראל. העמותה, אשר נוסדה בידי סוזן ברט, עולה מארה"ב, כדי להנציח את הנישואין המאושרים של הוריה, שנמשכו 52 שנה, הפכה לחוד החנית בהגברת המודעות לתרומה המדהימה שחינוך לחיי נישואין יכול לתרום לרווחת החברה הישראלית.

"ביחד באושר" משמשת כמרכז מידע לאומי לקידום, לתמיכה וליישום יוזמות בתחום החינוך לחיי נישואין.

החזון של "ביחד באושר" הוא:

- להקים תנועה לאומית לחינוך לחיי נישואין בישראל.
- לחזק את היסודות של החברה הישראלית באמצעות חיזוק הזוגיות בקרב משפחות בארץ.
- להציע לזוגות את ההזדמנות להשתתף בסדנאות לתקשורת זוגית, אשר יתנו להם את הכלים לשפר את התקשורת ביניהם ולמנוע את ההסלמה בעימותים זוגיים ביניהם.
- לקדם קשרים בריאים וארוכי-טווח בקרב זוגות נשואים.
- לשמש כארגון-גג לארגונים פרטיים המפעילים תכניות חינוך לחיי נישואין.

מטרות

- להגביר את המודעות לגבי החשיבות של חינוך לחיי נישואין כיוזמה חשובה לזוגות וכן כאמצעי לחיזוק משפחות ולהגברת הרווחה הכללית של קהילות בכל רחבי מדינת ישראל.
- לקדם מימון ממשלתי לחינוך לחיי נישואין.
- להקים פורומים חינוכיים אשר יגבירו את המודעות לחינוך לחיי נישואין ואת העניין בנושא זה.
- להגביר את ההשתתפות בסדנאות חינוך לחיי נישואין.
- לערוך סדנאות המוקדשות להענקת מיומנויות וכלים חינוכיים לתקשורת זוגית ולפתרון בעיות במשפחה⁷⁵.

"ביחד באושר" מתחייבת לקדם את פעילויותיה לקידום החינוך לחיי נישואין דרך האמצעים

הבאים:

- **תכניות/מערך לימודים**
 - הכשרת מדריכים

⁷⁴ Together in Happiness/B'Yachad B'Osher website www.together-in-happiness.com

⁷⁵ <https://together-in-happiness.com/workshops/>

- תכניות מנטורים
- הכשרה מקוונת
- תכניות המבוססות על מקורות דתיים
- מדידת ההשפעה: בדיקת המשתתפים לפני ואחרי התכניות, מעקב אחר סטטיסטיקות של גירושין
- הפעלת קו חם לזוגות

● התכניות המוצעות

- אתר אינטרנט עם מקורות מידע עדכניים בנושא חינוך לחיי נישואין.
- הרצאות וכנסים עם מיטב אישי הציבור, רבנים, מנהיגים דתיים ומומחים בינלאומיים על נישואין, וכו'.
- ארגון כנס בינלאומי על חינוך לחיי נישואין במטרה להעלות את המודעות לתחום זה ולהתפתחויות חדשות במחקר, כדי לעודד את המשתתפים "ליצור תכניות פעולה" בתוך משפחותיהם ולהעביר את המסר לקידום תכניות אלה בקהילות ובארגונים שלהם.

ברמה הלאומית

ברמה הלאומית, מטרתה של "ביחד באושר" היא להבטיח כי כל הזוגות השואפים לחיות בזוגיות בריאה ומאושרת יקבלו את המשאבים להם הם זקוקים.

באמצעות מפגשי מידע, נספק הוכחות מוחלטות כי הממשלה וחברות הביטוח הרפואי ירוויחו מתוך החקיקה, המימון וההפעלה של תכניות חינוך לחיי נישואין.

- בישיבות של ועדת הכנסות הנוכחים יקבלו חומרי מחקר המצביעים על היתרונות החיוביים של חינוך לחיי נישואין.
- חברות הביטוח הרפואי יקבלו חבילות מידע אודות הצורך בהוזלת תכניות חינוך לחיי נישואין עבור הנרשמים לפוליסות שלהן.
- מסע הסברה רחב-היקף יודיע לזוגות על מבצע חדש זה.
- כנסים לאומיים ובינלאומיים יעניקו למנהיגים שונים מידע ואסטרטגיות בעזרתם יוכלו לפתוח דלתות להביא לשינויי גישה בדיון הציבורי על חינוך לחיי נישואין.

ברמה הקהילתית

באמצעות שיחות ופרסום הפעילויות שלנו, נחנך את הציבור בחשיבותו של פיתוח מיומנויות תקשורת זוגית ונסיר את הסטיגמה המיוחדת לחינוך לחיי נישואין.

- נקיים סדנאות חינוכיות בחוגי בית, במרכזים קהילתיים (מתנ"סים) ובבתי כנסת מקומיים.

- נציע לרבנים, לרבניות ולמנטורים לקיים קבוצות דיון וסדנאות הכשרה כדי להעביר סנדאות אינטימיות יותר עבור בני/ות הקהילה שלהם.

תכנית לבניית-יכולת

- גיוס והכשרת צוותי עובדים, מדריכים וחברי הנהלה.
- בניית תכנית לימודים.
- שיתוף פעולה עם בעלי עניין ארגוניים (נדון במעורבות רבנית במסמך הקרוב, אשר ייקרא "מעורבות רבנית והכשרתם לחינוך לחיי נישואין").
- שיתוף פעולה עם בתי ספר תיכוניים, אוניברסיטאות, מכללות, בתי כנסת וארגונים קהילתיים כדי להגיע לשוק היעד ולהנגיש את החינוך לחיי נישואין לכל אחד ואחת.
- לשתף פעולה עם נדבנים, בעלי הדעה וארגונים בריאותיים כדי להרחיב את טווח הפעולה של עבודה זו בכל רחבי הארץ.
- הקמת צוות פעולה, אשר יכשיר את המדריכים והמרצים.
- הקמת צוות נוסף של "ביחד באושר", אשר יעבוד עם סוזן ברט, שתהא המנהלת הארצית. אנשי הצוות הנוספים יכללו כותב בקשות מענקים, מנהל שיווק, מעצב גרפי, מנהל אתר, צוות תמיכת לקוחות, עוזרים, וכו'.

אמצעים לגיוס משתתפים

- משרדי הרבנות יספקו מידע לזוגות הנרשמים לנישואין.
- מדריכי חתנים וכלות יעודדו זוגות להשתתף בקורסים.
- מרפאות בריאות יספקו מידע לזוגות נשואים.
- בתי כנסת, בתי ספר ואוניברסיטאות יארחו אירועים ויעודדו חינוך לחיי נישואין.

גולות הכותרת לקידום יוזמות חינוכיות בישראל

ארגון ומימון כנסים בינלאומיים

"ביחד באושר" ארגנה ומימנה שני כנסים בינלאומיים גדולים על חינוך לחיי נישואין – בשנת 2011 בירושלים ובשנת 2017 בכנסת.

הכנס הבינלאומי הראשון לחינוך לחיי נישואין בישראל

"ביחד באושר" מימנה את הכנס הבינלאומי הראשון לחינוך לחיי נישואין, אשר התקיים בארץ במאי 2011 והביאה יחד 360 אנשי מקצוע ואחרים אשר מעוניינים לקדם את החינוך לחיי נישואין בישראל.

המרצה האורח בכנס זה היה המומחה העולמי לחינוך לחיי נישואין, הפרופ' הווארד ג'. מארקמן, מאוניברסיטת דנור, בקולורדו, ארה"ב.

פרופ' מארקמן הוכיח את היעילות של תכניות חינוך לחיי נישואין באמצעות ציטוט הממצאים של המחקרים המדעיים שערך בעצמו ותכנית הלימודים הבינלאומית הידועה כ- PREP (Prevention Relationship Education Program).

הכנס ה"הסטורי" הבינלאומי השני על חינוך לחיי נישואין שהתקיים בכנסת⁷⁶

ב-8 בנובמבר, 2017 כינסה הכנסת ערב עיון⁷⁷, זו הפעם הראשונה בהסטוריה של מדינת ישראל, בנושא חינוך לחיי נישואין כמרכיב רשמי, ואולי אף חוקי, בנישואין הנערכים במדינת ישראל. בערב, אשר נערך בהנחיה משותפת של "ביחד באושר"⁷⁸ וח"כ יהודה גליק, נדונו נושאים חשובים אלה ברמות הגבוהות ביותר⁷⁹.

בכנס זה נכחו גם ח"כ רחל עזריה וחברי כנסת אחרים מכל רחבי הקשת הפוליטית, מומחים ישראליים ובינלאומיים וחברי הכנסת דנו בהשפעת פירוק המשפחה על הכלכלה, החברה ועתידה של מדינת ישראל. פרופ' הווארד ג'. מארקמן שוב נשא את נאום המפתח בנושא: "מדוע החינוך לחיי נישואין מחזיק בידו את המפתח לעתיד והיתרונות שבו גוברים בהרבה על עלותו".

ההיבט ההלכתי לנישואין הוצג בידי הרבנית גולדי פלוצקין, שליחת הרבי מליובאוויטש ומנהלת במשותף של סניף חב"ד במארקהם, אונטריו, קנדה.

ערב העיון בכנסת העלה על נס את הסיבות המחייבות תמיכה ממשלתית בחינוך לחיי נישואין:

⁷⁶ <https://blogs.timesofisrael.com/a-historic-first-in-the-knesset/>

⁷⁷ <https://www.jpost.com/Israel-News/NGO-asks-Knesset-to-require-couples-to-take-classes-before-getting-married-513749>

⁷⁸ <https://together-in-happiness.com/>

⁷⁹ <https://blogs.timesofisrael.com/a-historic-first-in-the-knesset/>

- היתרונות החברתיים והכלכליים שחינוך לחיי נישואין (במיוחד חינוך קדם נישואין) יכול להציע כתרופה פוטנציאלית או כהתמודדות עם ההשפעות השליליות של גירושין.
- ההשפעות השליליות של גירושין וההשלכות החברתיות והממשלתיות על תקציב המדינה.

תמיכה נלהבת של חברי הכנסת בחינוך לחיי נישואין

ציטוטים של חברי הכנסת

ח"כ יהודה גליק (הליכוד) אשר שיתף פעולה עם "ביחד באושר" כדי לארגן את ערב העיון בכנסת על חינוך לחיי נישואין, אמר:

"הנסיון רב-השנים של סוזן ברט בתחום זה העניק לנו מחקרים רבים אותם נוכל להציג בפני משרד האוצר, כדי להוכיח לזוגיות בשלב המוקדם של הקשר באמת יכול להוריד את שיעורי הגירושין".

לדבריו של ח"כ יהודה גליק: "חובה על הממשלה להציע לזוגות צעירים תמריצים מוחשיים כדי שיתחנכו וירכשו את הכלים הדרושים להם כדי להסתדר זה עם זה כזוג. חינוך זה הינו חיוני כדי לחזק את היכולת שלהם לתמוך זה בזה, ולהבין זה את זה – במיוחד בזמנים קשים וברגעי משבר. אם נוכל לעודד זוגות להשתתף במפגשי ייעוץ מוקדם בקשר ביניהם, וודאי נוכל להוריד את שיעורי הגירושין הנוראיים ולבער מן השורש את רוב הכאב והעלות שגירושין אלה מטילים על החברה, באופן כללי, ועל ילדי ההורים הגרושים, בפרט.

הוא הוסיף כי גירושין מביאים לשיעורי התאבדות גבוהים יותר. "אנחנו מדברים על נושא שכואב הן לגרושים והן לגרושות, ואף לילדיהם, למשפחה המורחבת שלהם ולהוריהם. זה מצב קשה מבחינה רגשית, כלכלית ופסיכולוגית. אנחנו רואים את שיעורי האובדנות בקרב גרושים, שהם פי כמה וכמה גבוהים ממה שקיים באוכלוסיה הכללית".

"זוגות מתארגנים לליל החתונה, ואני אומר דברים אלה כמי שחיתן בן רק לפני שבוע, מכינה את ההופעה (השאן), והצלם, והתזמורת, וצלם המגנטים, והאולם, והתפריט, וטעימות, הכל, מה לא עושים. אבל לחיי הנישואין – אנחנו לא עושים דבר!"

"כשבונים זוגיות טובה ובריאה וטובה, הזוג יכול להקרין את זה לילדים ולמשפחה. אתה יכול לחיות ביחד בחדר קטן, אבל כשהזוגיות לא בריאה, אפילו אם הוא כאן והיא נמצאת בצד השני של העולם, השנאה והכעסים ממשיכים להתקיים. אפילו אם הם מצליחים לשרוד, חייהם מלאים במתח".

ח"כ וסגן יושב ראש הכנסת, יחיאל (חיליק) בר (העבודה) ציין שכשעושים דברים חשובים בשביל עם ישראל, בשביל העם היהודי זה מעל הכל, זה חוצה גבולות. היה לי חשוב להגיע לכאן כדי להראות שנושא המשפחה אינו עניין של ימין, מרכז או שמאל, קואליציה או אופוזיציה. כאשר אנחנו עושים דברים חשובים למען העם היהודי, דברים אלה חוצים את כל הגבולות האפשריות".

בר המשיך:

"באותה הדרך שבה אנחנו לומדים לקראת תואר ראשון, חובה עלינו ללמוד גם קורסים בחינוך לחיי נישואין, אשר יתרמו להורדת שיעורי הגירושין".

ח"כ מיכאל מלכיאלי (ש"ס)⁸⁰ הציג הוכחות מתוך המחקר שלו אשר דיווח על הוצאות תקציביות של משרד הרווחה של מעל לשני מיליארד ₪ עבור משפחות חד-הוריות, רובן בגין גירושין.

"ההשקעה של המדינה במשפחות חד-הוריות היא עצומה וקשה לקבל מספר מדויק בגלל שמשרדים אחרים גם מקציבים סכומים לנושאים כמו חינוך, וכו'".

הארגונים אחרים המוזכרים כאן כוללים את משרד החינוך, המשרדים הקשורים למשרד הרווחה והמשרד לבטחון פנים. "עיקר עניינה של הממשלה היא כמה זה עולה. אתה מגיע למדינה, מספר לה כמה שזה לא טוב שיש גירושין ובסוף אתה עומד מול פקידי אוצר שהם רוצים בסוף להסתכל על מספרים. כמה כסף אני משקיע וכמה כסף אני מרוויח מזה, כמדינה? שלחתי לבדוק את תקציבי המדינה למשפחות חד-הוריות, שברובן המוחלט מדובר בזוגות גרושים. מעל שני מיליארד ₪ רק משרד הרווחה משקיע במשפחות חד הוריות בשנה. כאשר אנחנו מדברים על הסבבים הרחוקים יותר – מחקרים של ילדי הורים גרושים, האם צריך לטפל בהם וכמה צריך לטפל בהם אחר כך, אנחנו מגיעים למשרדים נוספים, באגפים נוספים, שהם לא נספרו במספר הזה, כמו במשרד החינוך, במשרד הרווחה ואפילו במשרד לבטחון פנים – זאת אומרת שההשקעה של המדינה במשפחות חד-הוריות עקב גירושין הוא מיליארדים בשנה".

ח"כ יפעת שאשא-ביטון (כולנו), יו"רית הועדה לזכויות הילד, תיארה את ההשלכות על ילדים שלעתים קרובות הולכים לאיבוד "במלחמה שבין ההורים" וההשפעות ארוכות-הטווח על עתידה ועל החברה הישראלית בכללותה. היא תמכה בחינוך לחיי נישואין אפילו בבית הספר התיכון, כאשר צעירים מתחילים לחקור את עולם הקשרים הזוגיים.

"כיושבת ראש הועדה לזכויות הילד, אני מאוד מתרגשת פתאום למצוא שותפים לנושא של נישואין טובים, מיטביים. ולא רק מההיבט הכלכלי ולא רק מההיבט של הזוג, אלא גם מההיבט של הילד שגדל בתוך משפחה שההורים יודעים כיצד לנהל משפחה בצורה יותר טובה ולהתמודד עם האתגרים בצורה יותר טובה ממה שקורה".

"לצערנו הרב, אנחנו רואים ששיעור הגירושין הולך וגדל. אני בעיקר מתמוודת עם ילדים ממשפחות שמתפרקות, והמשבר הוא מאוד גדול. בדרך כלל גם כשהמשבר קורה, בעיקר עסוקים באמא ובהאבא ובמלחמות שביניהם, ויש שם ילדים באמצע שהולכים לאיבוד".

סיום הסטורי של ערב העיון בכנסת על חינוך לחיי נישואין

כתוצאה מערב העיון, ח"כ יהודה גליק שכנע את השרה גילה גמליאל לייעד שני מליון ₪ מתוך תקציב משרדה למיזם המציע תמריצים לזוגות צעירים ללמוד ולרכוש את הכלים הדרושים להם כדי לדעת איך להתמודד כזוג. צוותה של השרה גמליאל נמצא כעת בעיבוד ותכנון מיזם זה.

"ביחד באושר" מקדמת בברכה את יוזמת התמיכה הזו ומאמינה כי היא תספק את התגובה החיובית החיונית להסלמה בשיעורי הגירושין ותסייע בחינוך זוגות להגיע לנישואין המאושרים להם הם זכאים, לעצמם ולרווחה חברתית לאורך שנים.

⁸⁰ Knesset Seminar on Pre-Marriage Education, November 8, 2017.

ארגון סדנאות חינוך לחיי נישואין עבור זוגות בכל שלבי הנישואין

"ביחד באושר" הציגה בפני מדינת ישראל את אחת מתכניות הלימודים הנחקרות ביותר בתחום החינוך לחיי נישואין, הידועה כ- PREP (תכנית חינוכית למניעה וליצירת קשרים בינאישיים). תכנית PREP, אשר נוסדה ביוזמת פרופ' הווארד ג'. מארקמן וצוותו במרכז ללימודי נישואין ומשפחה באוניברסיטת דנור, הביאה לתוצאות חיוביות וארוכות-טווח. (ראה/י תוצאות בסוף הנספח). תכנית PREP מלמדת זוגות תקשורת נכונה ומעניקה להם מיומנויות לפתרון בעיות, הקשורות לתפקוד זוגי אפקטיבי.

"ביחד באושר" היא הזכיינית הבלעדית בישראל של תכנית ה- PREP והיא פיתחה את ה- I-PREP, תכנית המותאמת לחברה הישראלית. באמצעות I-PREP "ביחד באושר" מכשירה מדריכים בחינוך לחיי נישואין ומנהלת סדנאות נישואין לזוגות בכל הגילאים ובכל חלקי החברה. תכנית זו אינה תרפיה, ייעוץ או תיקון של בעיות לזוגות הסובלים מקשיים זוגיים. זוהי תכנית לבניית יכולת עבור זוגות נורמטיביים, הפועלת למניעת התדרדרות הקשר הזוגי למצב שאין לאף אחד שליטה על המתרחש.

באמצעות תכנית לימודים המוכחת מבחינה מדעית, ועם הרבה חמלה וטכניקה, הזוגות ייצאו מכל מפגש כשהם מרגישים חזקים יותר והרבה יותר מתואמים ביניהם. הסדנאות נערכות בידי מדריך שהתמחה בתכנית ה- PREP. הזוגות מקבלים חומרים מוחשיים לכל שיעור, המאפשרים להם לעבוד קשה כדי ליישם בבית את הנלמד⁸¹. התכנית נערכת בעברית ובאנגלית.

תכנית ה- PREP החלה כתכנית חינוך קדם-נישואין למניעת גירושין, במטרה לחזק את הקשרים לפני הנישואין, להגביר זוגיות בריאה במהלך השנים ולמנוע מתח ואי-יציבות זוגית.

המטרות של סדנאות ה- I-PREP הן:

- להעניק לזוגות כלים יעילים לתקשורת זוגית.
- לספק כלים להתמודדות עם קונפליקט זוגי.
- לחדד ולשפר את התקשורת הזוגית עבור זוגות המעוניינים להשקיע בהקשבה ובהבנה הדדיות.

תכנית PREP הינה מודל פסיכו-חינוכי מבוסס-מחקרים לרכישת מיומנויות:

- היא כוללת נתונים אמפיריים.
- היא עברה בדיקות אמפיריות.
- התכנית עוברת שדרוג תכוף ומתעדכנת על בסיס מידע חדש.

היסודות התאורטיים מבוססי-המחקר של I-PREP, ושל תכניות חינוך לחיי נישואין באופן כללי, הן כלהלן:

- לכל הזוגות יש חילוקי דעות ואי-הסכמה על נושאים משותפים – כגון, כסף, ילדים, מטלות הבית, אינטימיות ודת.
- נושאים של חוסר הסכמה אינם גורמים לבעיות.
- הדרך שבה מתמודדים עם נושאים אלה היא שגורמת לבעיות.
- הנאה, תמיכה ומחוייבות חשובים מאוד.

לתכניות ה- PREP וה- I-PREP יש מספר יתרונות⁸² על פני התכניות האחרות:

⁸¹ <https://together-in-happiness.com/workshops/>

⁸² <https://www.prepinc.com/>

- תכנית ה- PREP מבוססת על מחקר אמפירי – הן במונחים של הפקת תוכן והן בבדיקת יעילות.
- תכנית PREP כולל מגוון רחב של אסטרטגיות וטכניקות בתחום רבים ושונים של תפקוד זוגי ובינאישי.
- בזיהוי הצורך להתאים את התכנית לצרכים של זוגות שונים, PREP פיתחה פורמטים גמישים הניתנים להתאמה אישית.

מאות זוגות בארץ כבר נהנו מהשתתפות בסדנאות של I-PREP, הנערכות בעברית ובאנגלית כבר משנת 2011. הסדנאות משכו אליהם זוגות רבים, החל ממאורסים טריים ועד לזוגות הנשואים כבר מעל 35 שנה.

בסוף הנספח מופיעה רשימה של המחקרים שנערכו על תכנית הלימודים של PREP.

התייחסות לתוכן המודל של תכנית הלימודים בחינוך לחיי נישואין

מאת סוזן ברט, מייסדת "ביחד באושר"

הקריטריונים ותכנית הלימודים שלהלן מבוססים על I-PREP ומכוונים כהנחיות מומלצות ובסיס למימון ממשלתי של תכניות החינוך לחיי נישואין.

קריטריונים לסדנאות

הסדנאות המומלצות הן של 6 שעות – מפגש אחד של 6 שעות או שני מפגשים של שעתיים כל אחד. בכל סדנא ישתתפו 12 זוגות לכל היותר.

- תכנית הלימודים המוצעת צריכה להיות מוכחת מדעית, להינתן בצורה עדינה אך בטכניקה שזכתה לביקורת רבה, כך שזוגות ייצאו מכל מפגש בתחושה שהם חזקים יותר ומתואמים יותר ביניהם.
- הזוגות צריכים לקבל חומרים מוחשיים לכל שיעור, המאפשרים להם לעבוד קשה כדי ליישם את הנלמד בבית.
- החומרים מוצעים בעברית ובאנגלית⁸³.

תוכן החומרים

להלן רשימה "כללית" של נושאים המהווים חלק בלתי נפרד מנושאי התכנית לחינוך לחיי נישואין:

- הגברת תקשורת אפקטיבית ופתרון בעיות
- קביעת ציפיות מציאותיות
- הגנה על קשרים ומחוייבויות חיוביים
- מניעת קונפליקטים הרסניים

הסדנאות יכללו תרגילים מעשיים אשר יגבירו את התקשורת הבין-זוגית ותרגילים נוספים לתרגול בבית.

מדריכי הסדנאות

למדריך חייב להיות בסיס ידע טוב, כדי להבין ולסייע לזוגות לרכוש את המיומנויות, ואלה כוללים פסיכולוגים, עובדים סוציאליים, אנשי דת, אחיות, מנהיגים לא-מקצועיים, וכו'. כל מי שיש לו קשרים אנושיים טובים, מיומנויות ארגוניות ויכולת לעמוד בפני קהל יכול להיות מדריך חינוך לחיי נישואין.

תפקידי המדריך כוללים:

- הוראת החומר, כולל שיעורים, דיונים אישיים ומענה על שאלות.
- במידת הצורך, על המדריך לגייס צוות הדרכה ופיקוח.

⁸³ <https://together-in-happiness.com/workshops/>

* דגם הסדנא מבוסס על המודולים המתוארים בתכנית ה- PREP ובבסיס המחקר שלה.

תקציב מוצע

בהתבסס על נסיון של 10 שנים עם הסדנאות של "ביחד באושר", העלות למשתתף תהיה **לפחות 400 ₪ ולא יותר מ-600 ₪** למפגש, או סך של **800 ₪ ו-1200 ₪ לשני הסדנאות** (בהתחשב בהשתתפות של 4-6 זוגות בכל סדנא). סכומים אלה מבוססים על כך שהמדריכים מתנדבים ונקבל תרומה של מקום, או תרומות שוות-כסף.

במקרה שלא נזכה בתרומות שוות-כסף, העלות הכוללת עבור מדריכים, הסעות, פרסום והשכרת מקום תהיה בערך **7600 ₪**, עבור כל משתתף, בהתחשב בהשתתפות של 4-6 זוגות בכל סדנא.

הכנת המסמכים מבוססי-מחקר הקשורים ל"עלות-מול-תועלת של חינוך לחיי נישואין"

עמותת "ביחד באושר" הכינה מסמכים רבים על "היעילות הכלכלית של חינוך לחיי נישואין" להגשה לחברי הכנסת ולנציגי הממשלה. מקורות המסמכים שהוכנו בידי אנשי מקצוע בינלאומיים בתחום החינוך לחיי נישואין מופיעים בנספח למסמך זה.

מסקנה

"אנחנו מאבדים את המשפחה היהודית. הסטטיסטיקה הנוראה על שיעורי גירושין מלמדת על כך שילדים גדלים בסביבה תחרותית ולא-בריאה, המביאה הרבה עצב לעולם היהודי. עלינו לעצור תופעה זו באופן מיידית".

אלה היו דברי הפתיחה של סוזן ברט, מייסדת "ביחד באושר" בערב העיון שהתקיים בכנסת על חינוך לחיי נישואין.

הערה זו עולה בקנה אחד עם הערותיהם של מחברי הספר "The Unexpected Legacy of Divorce: A 25 Year Landmark Study", שמליון ילדים מצטרפים מידי שנה למצעד העגום של כשלון זוגי. כפי שהם מסבירים בצורה כל כך רהוטה, ילדים אלה מאבדים ילדות ללא-דאגות, בנוסף לחיבוק המרגיע של הורה אוהב, שתמיד נמצא בריצה למקום אחר כי החיים במשפחה לאחר גירושין קשים מאוד לניהול. עלינו לשקול ברצינות רבה את התלונה של ילדים, הטוענים כי "היום שהורי התגרשו, הוא היום שבו הסתיימה הילדות שלי".

לכל אורך המסמך הזה, הצגנו את ההשפעות השליליות מרחיקות-הלכת של גירושין ממספר היבטים. ובכל זאת, החדשות הטובות הן שיש פתרון למשבר הגירושין. אנחנו נמצאים בשעת הכושר בה נוכל ללמד זוגות צעירים וזוגות העומדים בפני נישואין כיצד לטפח את הקשר ביניהם ולהיות התורמים הטובים ביותר לדור הבא. כפי שהמצב כיום, חובה עלינו לעשות זאת באופן מיידית.

הפתרון אשר ימקם את מוסד הנישואין שוב במקום בעל הערך הגבוה ביותר לעם היהודי הוא **חינוך לחיי נישואין**. יש בו את היכולת להעניק לזוגות כלים ומיומנויות חיוניים כדי להיות הזוגות החזקים ביותר, הבריאים ביותר והמאושרים ביותר שהם יכולים להיות.

תכניות חינוך לחיי נישואין עדיין אינן ממומנות בידי ממשלת ישראל. אנו מאמינים כי מדיניות לאומית של חינוך לחיי נישואין מסובסד או בחינם הינה צעד יעיל מאוד מבחינה כלכלית וכי מימון חינוך לחיי נישואין יועיל ביותר להפחתת מגוון השירותים החברתיים הקשורים לגירושין ויתרום בדרכים מאוד משמעותיות לזוגות, באופן פרטי, ולמדינת ישראל, באופן כללי ולטווח הארוך.

בהתחשב בנסיון המוצלח של עמותת "ביחד באושר" בגיוס מימון ממשלתי ומתנדבים המשמשים כמדריכים בתכניות לקידום פעילויות של חינוך לחיי נישואין, אנו מאמינים שהעמותה מוסמכת ביותר לביצוע משימה זו.

אנו מאמינים כי ניתן לפעול לשינוי שיעורי הסטטיסטיקה שציינו לעיל ולביטול ההשפעה השלילית שגירושין הביאו על משפחות חד-הוריות רבות, ועל הילדים הנפגעים במיוחד, באמצעות חינוך לחיי נישואין וחינוך קדם-נישואין ובתמיכה מספקת של הממשלה ושריה.

לאור הנסיון המוצלח של ממשלות במדינות אחרות לראות בחינוך לחיי נישואין כהשקעה לעתיד, אין שום סיבה מדוע לא תוכל ממשלת ישראל ללמוד מכך ולהפוך את התחום החיוני הזה לחלק בלתי נפרד של לקסיקון הנישואין במדינת ישראל.

מימון ממשלתי

אחת התוצאות העיקריות שמסמך זה מבקש להשיג היא המחויבות של ממשלת ישראל לסבסד את תכניות החינוך לחיי נישואין, ובמיוחד את תכנית החינוך לקדם-נישואין.

אנו מאיצים בממשלת ישראל לממש במועד הקרוב ביותר את התחייבותה של השרה גילה גמליאל, בעידודו של ח"כ יהודה גליק, להקדיש סכום של 2 מיליון ₪ מתוך תקציב משרדה עבור יוזמות של חינוך לחיי נישואין.

עם סבסוד התכניות בידי הממשלה, עלות עריכת תכניות החינוך לחיי נישואין עבור זוגות תופחת בצורה משמעותית או תבוטל לגמרי. מאחר ורצוי שכמה שיותר זוגות ישתתפו בתכניות אלה, בגלל ערכן המהותי וערכן בהפחתת הצורך בשימוש בשירותים חברתיים שונים הקשורים לגירושין, אנו מקווים כי ניתן להציע תכניות אלה לכל הזוגות בארץ, במחיר מסובסד או בחינם.

מן הראוי שמדינת ישראל תמנע תקופה נוספת של חוסר-יציבות והסלמה במצב הגירושין. כפי שכל אחת מהממשלות במדינות המערב הגדולות (ארה"ב, הממלכה המאוחדת ואוסטרליה) התחייבה להשקיע תקציב בחינוך לחיי נישואין, אנו מאמינים שחובה על מדינת ישראל ללכת בעקבותיהן. חובה על מדינת ישראל גם להשתמש בשירותיהן של העמותות שיש להן את המיומנויות והתשתיות להפעיל סדנאות לזוגות מאורסים ולנשואים טריים, וסדנאות להורים טריים.

לעמותת "ביחד באושר"⁸⁴ יש נסיון של עשור בעריכת סדנאות עם זוגות שהמליצו על החוויה בהתלהבות רבה.

עדויות של זוגות⁸⁵ שהשתתפו בסדנאות של "ביחד באושר" מאשרות כי חינוך לחיי נישואין יכול לעבוד כדי לתת את המיומנויות והמשאבים החיוניים לקיום זוגיות בריאה ומאושרת.

גירושין הן מוסד יקר, הן מבחינה כלכלית והן מבחינה משפחתית, כשמאות מיליוני שקלים נזרקים מידי שנה על הליכים משפטיים ותרפיות שונות לזוגות הגרושים ולילדיהם. אנו שואפים לעקור תופעה זו מן השורש במהירות האפשרית. העול הרגשי של הגירושין על הורים ועל משפחות אינו ניתן למדידה כמותית – אך די לומר שחיהם של אינספור אנשים נהרסים בגלל נישואין הרסים.

מדינת ישראל תמיד הייתה האור לגויים במובנים כה רבים⁸⁶. בכך שנעלה את החינוך לחיי נישואין על המפה הלאומית, נוכל להבטיח כי המושג העתיק של "קדושת הבית היהודי" יהפוך שוב ללפיד של גאווה עבור המדינה היהודית.

⁸⁴ <https://www.jpost.com/In-Jerusalem/Together-in-Happiness-412686>.

⁸⁵ <https://together-in-happiness.com/elementor-669/>

⁸⁶ <https://www.jpost.com/Opinion/In-Israel-and-everywhere-happy-lasting-marriages-are-possible-508319>

בקשה לתמיכה

אם אתם תומכים בחזון זה של חיזוק המשפחות וחיזוק החברה הישראלית, אנו מברכים על תמיכתכם. הגשמת חזון זה תדרוש את תרומתם של רבים:

- פקידי ממשלה שיבטאו ויעלו את הנושא לסדר היום כעדיפות לאומית;
- מימון ממשלתי, כמו גם תמיכה של קרנות, פילנתרופיה, ותורמים בודדים.
- מנהיגים מקומיים יידרשו לפתוח את בתי הכנסת שלהם, בתי הספר, וארגונים חברתיים כדי לתת חסות לשיעורי חינוך לחיי נישואין.
- תמיכה תקשורתית שתדגיש את חשיבות המיומנות לחיי נישואין לשיפור החברה שלנו.
- חשיבה יצירתית, מחויבות ושיתוף פעולה של כולנו כדי ליצור את החזון הזה.

עמותת "ביחד באושר" מעודדת אותך להצטרף אלינו בכל דרך שאתה יכול לתרום.

פרטי התקשרות של עמותת ביחד באושר:

סוזן ברט, מייסדת העמותה

[https://together-in-happiness.com/
marriageconf@gmail.com](https://together-in-happiness.com/marriageconf@gmail.com)

נספח: היעילות הכלכלית של חינוך לחיי נישואין

מאת סוזן ברט, "ביחד באושר"

עבור חברי כנסת ושרי ממשלת ישראל

המקורות הבאים מייצגים את המחקר הספיציפי והמתועד, אודות היתרונות הכלכליים והחברתיים של חינוך לחיי נישואין בארה"ב.

מקורות אלה מייצגים את המחקר שנערך בידי המומחים המוערכים ביותר בתחום של חינוך לחיי נישואין וחינוך קדם-נישואין. כותרת המסמך מופיע לאחר הסיכום. בסוף המחקר מופיע קישור למסמך עצמו.

עדות מטעם SB29: תיקונים לוועדת הנישואין של מדינת יוטה

(בעריכת ד"ר הוקינס, 3 במרץ 2017)

לדבריו של ד"ר אלן הוקינס (היו"ר הנוכחי של ועדת הנישואין של מדינת יוטה, ועדה סטטוטורית בתוך מחלקת שירותי הרווחה של מדינת יוטה ופרופסור לחיי משפחה באוניברסיטת בריגהם יאנג):

"סדנאות וייעוץ בחינוך קדם-נישואין מיועדים לסייע לזוגות להעריך את מידת מוכנותם לנישואין, להעריך את איכות ההתאמה ביניהם, ליישר קו עם הציפיות והתכניות של כל אחד, ולחזק את המחוייבות, התקשורת וכישורים זוגיים אחרים"⁸⁷.

נא לשים לב לכך כי בחודש מרץ⁸⁸ מושל יוטה גרי הרברט חתם על חקיקה חדשה⁸⁹ המקדמת את ההשתתפות בחינוך קדם נישואין על ידי מתן הנחה של 20\$ ברכישת רשיון נישואין עבור זוגות שהשתתפו בתכנית. החוק, SB54, קובע כי זוגות המשקיעים לפחות שש שעות בתכנית חינוך קדם-נישואין או לפחות שלוש שעות בתכנית ייעוץ קדם-נישואין יקבלו הנחה של 20\$ ברכישת רשיון נישואין.

המחקר של ד"ר הוקינס גילה את הממצאים הראויים לציון הבאים:

⁸⁷ Evidence -based Approaches to Relationship and Marriage Education, edited by James J. Ponzetti, Jr., Chapter 4 RME Effectiveness

⁸⁸ <https://ifstudies.org/blog/how-utah-is-promoting-premarital-education>

⁸⁹ <https://le.utah.gov/~2018/bills/static/SB0054.html>

מספר מקרי הגירושין השנתי במדינת יוטה מסתכם ב- 10,000 ועולה למשלמי המיסים
למעלה מ- 200 מיליון דולר בכל שנה⁹⁰

מחקרים מצביעים על כך שחינוך קדם נישואין מוריד את שיעורי הגירושין בשנות הסיכון המוקדמות של הנישואין, אפילו עד לכ-
20%

Nock, S., Sanchez, L., & Wright, J. (2008). *Covenant marriage: The movement to reclaim tradition in America*.
New Brunswick, NJ: Rutgers University Press; Stanley, S., Amato, P., Johnson, C., & Markman, H. (2006).
Premarital education, marital quality, and marital stability: Findings from a large, random household survey.
Journal of Family Psychology, 20, 117–126; Hahlweg, K., Markman, H. J., Thurmeir, F., Engel, J., & Eckert, V.
(1998). Prevention and marital distress: Results of a German prospective-longitudinal study. *Journal of Family
Psychology, 12*, 543-556.

מחקר שנערך לאחרונה גם קובע כי לזוגות המשקיעים בחינוך קדם נישואין יש סיכוי פי שלושה לפנות לייעוץ זוגי כאשר
מופיעות בעיות במהלך הנישואין.

Williamson, H. C., Trail, T. E., & Bradbury, T. N. (2014). Does premarital education decrease or increase
couples' later help seeking? *Journal of Family Psychology, 28*, 112-117.

הטקסט הערוך המופיע לעיל מבוסס על העדות בדבר SB29: תיקונים לוועדת הנישואין של מדינת יוטה.

האם תכניות לחינוך קדם נישואין באמת מצליחות? מחקר מטה-אנליטי⁹¹

Elizabeth Fawcett, Alan Hawkins (Brigham Young University)

Victoria Blanchard (SUNY Albany)

Jason S. Carroll (Brigham Young University) 2010

Family Relations, 59, 232-239

מחקר שהתבסס על 47 מחקרים אחרים מראה כי תכניות לחינוך קדם-נישואין נראות אפקטיביות בשיפור התקשורת הזוגית. גם
מחקרים שהשתמשו באמצעים תצפיתיים במקום בדיווחים-עצמיים הציגו השפעות מרחיקות לכת. הממצאים הצביעו על
השפעה חשובה של התכניות לחינוך קדם-נישואין.

נראה כי הדגש על הוראת תקשורת ומיומנויות לפתרון בעיות הינו מוצדק.

ההוכחות הן שזוגות לומדים מיומנויות אלה ומחקר בסיסי מאשר כי מיומנויות תקשורת הנרכשות לפני הנישואין, קשורות באופן
חיובי עם תוצאות זוגיות טובות.

⁹⁰ Scafidi, B. (2008). The taxpayer costs of divorce and unwed childbearing: First-ever estimates for the nation
and all fifty states Institute for American Values and Georgia Family Council. <https://together-in-happiness.com/wp-content/uploads/2018/01/The-Taxpayer-Costs-of-Divorce.pdf>

⁹¹ Do Premarital Education Programs Really Work? A Meta-analytic Study; Elizabeth Fawcett and Alan J. Hawkins;
Victoria Blanchard, Jason Carroll, *Family Relations* 59 (July 2010): 232-239.

טענות בעד חינוך קדם נישואין⁹²

Stanley, S. M. (2001) *Family Relations*, 50, 272-280

חוקרים מצאו כי אחוז קטן של זוגות המשתתפים יחד בתכניות חינוך לחיי נישואין – אולי כ- 10% - מחליטים לא להינשא כאשר מתרעים להם על דגלים אדומים בקשר שלהם, ובכך סביר להניח שהם מונעים גירושין עתידיים.

חינוך קדם נישואין יכול להאט את הקצב של זוגות ולעודד אותם לשקול היטב את הקשר ביניהם. הוא יכול לשלוח להם מסר כי נישואין הם דבר חשוב. הוא יכול לסייע לזוגות ללמוד על אפשרויות העומדות בפניהם, במקרה שיצטרפו להיעדר בהם בעתיד. והוא יכול להפחית את הסיכוי למתח זוגי עתידי או גירושין אצל זוגות מסויימים.

חינוך קדם נישואין, איכות הנישואין ויציבות זוגית: ממצאים מתוך סקר אקראי גדול של משקי בית⁹³

Stanley, S.M., Amato, P.R., Johnson, C.A. & Markman, H.J. (2006).

Journal of Family Psychology, 20, 117–126

החוקרים במחקר זה השתמשו בסקר אקראי גדול של ארבע מדינות במרכז ארה"ב ומצאו כי ההשתתפות בתכנית חינוך קדם נישואין הייתה קשורה לרמות גבוהות יותר של שביעות רצון מהנישואין, למחוייבות בינאישית לבן/בת הזוג ולרמות נמוכות יותר של קונפליקטים הרסניים.

נמצא שחינוך קדם נישואין הביא לירידה של 31% בסיכוי לגירושין.

מאמצים לספק גישה טובה יותר לשירותים קדם-נישואין ולחינוך לחיי נישואין סייעו לזוגות רבים, כולל לאלה מרקעים מגוונים.

גישות מבוססות-הוכחות וחינוך לחיי נישואין

בעריכת James J. Ponzetti, Jr.⁹⁴

פרק 4. האם זה עובד? מחקר יעילות על קשרים וחינוך לחיי נישואין, אלן ג'. הוקינס

תכניות הכנה לחיי נישואין (MPE) עבור זוגות מאורסים.

שיטות הקורלציה של המחקר הצביעו על ההשפעות הפוטנציאליות החיוביות של MPE (Stanley, Amato, Johnson and Markman, 2006).

מחקר שנערך בשנת 2014 בידי רודס, סטנלי ומארקהם עקב במשך 5 שנים אחרי מדגם לאומי גדול של מבוגרים צעירים רווקים. ארבעים אחוזים מאלה שנישאו במהלך תקופה זו דיווחו שהם השקיעו בסוג מסוים של הכנה לחיי נישואין. ל- 55% מאלה שהשקיעו ב-MPE הייתה איכות זוגית ב- 40 האחוזים העליונים של התפצלות המדגם, ואילו רק לשליש מאלה שלא השתתפו ב-MPE הייתה איכות זוגית ב- 40 האחוזים העליונים של התפצלות המדגם.

⁹² https://together-in-happiness.com/wp-content/uploads/2018/02/making_a_case.pdf

⁹³ Premarital Education, Marital Quality and Marital Stability: Findings from a Large, Random Household Survey, Stanley Amato Johnson, Markman JFP 2006 Vol. 20 No. 1, 117-126.

⁹⁴ Evidence-based Approaches to Relationship and Marriage Education, edited by James J. Ponzetti, Jr., Chapter 4 RME Effectiveness.

החזר על השקעה בממלכה המאוחדת

*The Relationships Manifesto: Strengthening Relationships, The Relationship Alliance, October 2014.*⁹⁵

מחקרים שנערכו לאחרונה מראים כי לתכניות הכנה לחיי נישואין וייעוץ זוגי המוצעים בידי חברי ה- Relationships Alliance היו השפעות חיוביות על רווחת המשתתפים ועל התקשורת בין בני הזוג, בנוסף לאיכות התקשורת בין הזוגות, שהייתה קשורה ליתרונות כלכליים משמעותיים (Spielhofer et al., 2014). מחקר זה מצא כי תכניות הייעוץ הזוגי של Relate ושירותי ההכנה לקראת נישואין של Marriage Care מעניקים יתרון של 11.40 ליש"ט ו-11.50 ליש"ט עבור כל דולר אחד שהושקע (סכום זה חושב לפי הסכום שנחסך בעקבות הפחתת הסיכוי לפירוק הנישואין).

David Marjoribanks, *All together now: Stronger relationships for a stronger society*, Relate, 2016.

התוצאות השליליות הפוטנציאליות של קשרי זוגיות גרועים ופירוק הנישואין אינן משפיעות רק על בני הזוג שבבדון, אלא קיימת הכרה גוברת בעלויות הכלכליות המשמעותיות למדינה במהלך "איסוף השברים". עלות פירוק הנישואין הוערך בסכום של 47 מיליארד דולר בשנת 2015, וקיימת טענה כלכלית מאוד חזקה להתייחסות חיובית אל קשרים זוגיים כאל עדיפות לאומית במדיניות ציבורית: אם אנחנו רוצים להפחית את הדרישה על השירותים החברתיים, עלינו להשקיע בקשרים זוגיים טובים.

מחקר ספציפי על תכניות הקשורות ל- PREP

(תכנית חינוכית למניעה וליצירת קשרים בינאישיים)⁹⁶

מחקר נוסף שהתבסס על תכנית ה- PREP (תכנית חינוכית למניעה וליצירת קשרים בינאישיים, של "ביחד באושר" יש את הזכויות הבלעדיות להפצתה במדינת ישראל תחת סימן המסחר I-PREP) ונחקר באופן מדעי מתקדם, כפי שהוצג בידי פרופ' הווארד ג'. מארקמן, המייסד של תכנית ה- PREP:

תכנית ה- PREP, עליה מבוססת תכנית ה- I-PREP, היא תכנית החינוך הנחקרת והמוכחת ביותר בתחום החינוך לחיי נישואין בכל העולם. גישת ה- PREP מבוססת על שלושים שנות מחקר בתחום בריאות זוגית, כשרוב המחקרים נערכו באוניברסיטת דנור, ובמימון המכון הלאומי לבריאות הנפש, המכון הלאומי לבריאות ולהתפתחות הילד, והמינהל לילדים ולמשפחות.

משמעות הדבר היא שהסדנאות של PREP מועברות עם חותמת של אחריות. ניתן לסמוך על תכנית ההכשרה שתיתן את התוכן העדכני והתקף ביותר, ישירות מהמקור שלה, באופן עקבי, נגיש ובר-מסירה.

מחקרים שנערכו בארה"ב ובמדינות אחרות מציגות את הצלחתה של תכנית ה- PREP:⁹⁷

- אצל זוגות שהשתתפו בתכניות PREP יש שיעורי פרידה לפני הנישואין ושיעורי גירושין נמוכים יותר.
- במחקר גדול שנערך בדנור, לזוגות שהשתתפו בתכניות PREP היה סיכוי קטן פי שלושה לפרידה במשך חמש השנים שלאחר התכנית.
- במחקר בגרמניה, 3% מהזוגות שהשתתפו בתכניות PREP התגרשו בתוך 5 שנות המעקב, ואילו 16% מהזוגות שהשתתפו בתכניות ייעוץ מסורתיות (או שלא השתתפו בתכנית כלשהי) התגרשו באותה התקופה.
- זוגות שהשתתפו בתכניות PREP הפגינו סבירות גבוהה יותר לשמירה על שביעות רצון מהקשר הזוגי לאחר הכשרה.
- זוגות שהשתתפו בתכניות PREP הפגינו רמות נמוכות יותר של תקשורת שלילית ורמות גבוהות יותר של תקשורת חיובית מיד לאחר ההשתתפות בתכנית ושמרו על כך במשך 5 שנים לאחר ההשתתפות.

⁹⁵ https://www.relate.org.uk/sites/default/files/publication-relationships-manifesto-oct2014_0.pdf

⁹⁶ Presentation by Howard J. Markman at the Knesset Seminar on Pre-Marriage Education co-hosted by nonprofit Together in Happiness/B'Yachad B'Osher and MK Yehudah Glick, November 8, 2017.

⁹⁷ <https://www.prepinc.com/>

- זוגות שהשתתפו בתכניות PREP דיווחו על רמות נמוכות יותר של ארגסיביות פיזית בשנים שלאחר ההשתתפות בתכנית.
- זוגות שהשתתפו בתכניות PREP דיווחו על שביעות רצון רבה יותר מהתכנית מאשר זוגות שהשתתפו בתכניות אחרות.
- מחקרים ארוכי-טווח על היעילות של PREP מצאו שסביר להניח שלזוגות שהשתתפות בתכניות PREP יש סיכוי קטן יותר להתגרש ורמות הרבה יותר גבוהות של שביעות רצון זוגית.
- תכניות PREP נבדקו בשני ניסויים קליניים אקראיים וגדולים של זוגות לפני הנישואין, כולל מחקר בהן אנשי דת עברו הכשרה כיצד להעביר את תכנית ה- PREP כחלק מהתכנית לקראת הנישואין.
- ממצאים מראים שלזוגות שהשתתפו בתכניות ה- PREP, כולל אלה שהוכשרו בידי אנשי דת, היו שיעורים גבוהים יותר של קשרים איכותיים במשך תקופה של חמש שנים, כולל במחקר אחד, שיעורים נמוכים יותר של אגרסיה ועד לעשר שנים מאוחר יותר, לזוגות שהיו להם הקשרים הטובים ביותר לפני הנישואין, היו שיעורים נמוכים יותר של גירושין בהשוואה לזוגות דומים שלא השתתפו בתכניות PREP.
- במחקר של למעלה מ- 600 זוגות, לנוסח של PREP עבור זוגות בצבא היה שיעורי גירושין נמוך בהרבה שנתיים לאחר ההשתתפות בתכנית, עם קבוצת ביקורת שנבחרה באופן אקראי. תכניות PREP מאוד נפוצות בקרב זוגות צעירים ורווקים בצבא ארה"ב.
- כל הזוגות בסינגפור זוכים להשתתף בתכנית PREP של שעתיים כאשר הם אוספים את רשיון הנישואין שלהם. קרוב ל- 5000 זוגות השתתפו בתכנית עד היום.
- מחקר שמומן בידי ה- ACF (יחידה במחלקת הבריאות והשירותים החברתיים של ממשלת ארה"ב) עם 1,595 משתתפים – חלקם רווקים, חלקם נשואים (59%), כולם ממשפחות עם הכנסה נמוכה ועם ילדים, וחלקם שהשתתפו בתכניות PREP, גילה את הממצאים הבאים⁹⁸:
 - הסדנא שיפר את תחושת המחוייבות שבני הזוג הפגינו זה כלפי זה.
 - הסדנא שיפר את רמות התמיכה והחיבה שבני הזוג הפגינו זה כלפי זה.
 - הסדנא הפחית את תכיפות ההתנהגויות ההרסניות.
 - היה סיכוי רב יותר שזוגות (לעומת קבוצת הביקורת) יישארו נשואים לאחר שנה אחרי ההשתתפות בסדנת החינוך (לפי ניקוד של 4%).
 - קשרי ההורות המשותפת גם השתפרו לאחר ההשתתפות בסדנא.
 - מקרים של תקיפה פיזית קשה בשנה לאחר ההשתתפות בסדנא הופיעה ב-3% פחות מאשר בקבוצת הטיפול (אלה שהשתתפו בסדנא) מאשר בקבוצת הביקורת (אלה שלא השתתפו בסדנא).

⁹⁸ <https://prepinsight.com/2018/09/18/how-does-prep-inc-know-relationship-education-works/>

סוזן ברט, מייסדת "ביחד באושר"

יציבותם של הנישואים של הוריה של סוזן ברט, שנמשכו 52 שנה, היתה תמיד נר לרגליה, ולאחר שעלתה לארץ בשנת 2003 ועקב מותם, היא חיפשה דרך להנציח אותם בצורה הראויה ביותר. והיא בחרה בחינוך לנישואים מאושרים כאמצעי מלא משמעות להנצחת זכרם.

סוזן התחילה את מסעה בהוצאתו לאור של מדריך לנישואים דרך גמ"ח שמחות של ועדת החסד של גבעת שרת (מבית שמש) לזכר אימה. למדריך, שפורסם הן בעברית והן באנגלית, היו הדים רבים בקרב זוגות שהכינו עצמם לנישואים ובעקבות כך היא הקימה פורומים המתמקדים בהסכמי טרום נישואין ובחינוך קדם נישואין. זמן לא רב אחר כך היא הקימה את "ביחד באושר", ארגון ללא מטרת רווח שמטרתו לקדם את החינוך לנישואים מאושרים בישראל.

סוזן החלה את הקריירה שלה בארצות הברית כאשר עסקים בעלת מוניטין בפיתוח סטארט-אפים חדשים בתחום ההייטק והכלכלה, לרבות פיתוח תוכנה חדשנית למסדי נתונים ארגוניים. היא עושה שימוש בכישורים שרכשה בעולם העסקים בכדי להגביר את המודעות בישראל לתחום המתרחב בעולם לחינוך לנישואים מאושרים.

כבת להורים שהיו נשואים באושר במשך יותר מחצי מאה, ברט מחוייבת לעודד זוגות לבחון דרכים שונות לקיים נישואים בריאים ומספקים, ללמד אותם את המיומנויות ליצירת נישואין מלאי סיפוק, ולעורר מנהיגים ובעלי דעה אחרים בישראל על הערך של חינוך לחיי נישואין.

מסמך זה זכה לתמיכתו של הרבי מליובאוויטש, שעצותיו וחכמתו לרווחת המשפחה עוררו בו השראה רבה. סוזן ברט מקבלת השראה מתמדת מהרבי להמשיך ולקיים את הצורך החברתי העיקרי של חיבור חלקי המשפחה שלנו וריפוי הפצעים התוך-משפחתיים.

הודעה בדבר קניין רוחני

המקור לכל המחקרים המובאים בקשר עם מסמך זה ועם מסמכים אחרים הקשורים לחינוך לחיי נישואין הוא ב"ביחד באושר".
שכפול כלשהו של מסמך זה, כולו או חלקו, חייב לכלול את סעיף ההפניה לעיל בנוגע למקור של החומר המועתק.